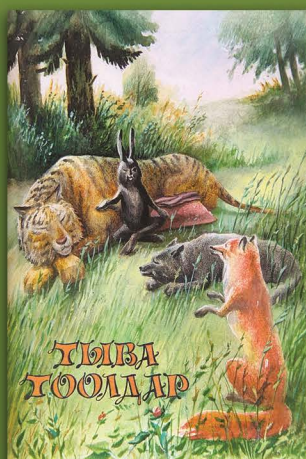
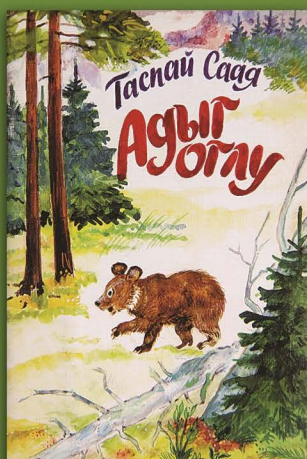
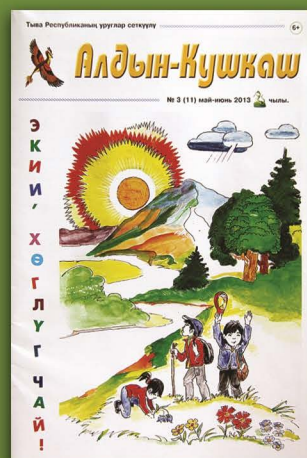
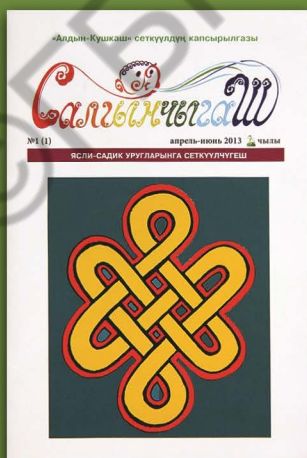

А. С. Кара-оол

ЛИТЕРАТУРАУТ НОМЧУЛГА

3
класс

Л. С. Кара-оол

ЛИТЕРАТУРЛУГ НОМЧУЛГА

3 класс

Ниити өөредилге черлеринге
өөредилге ному

Тыва Республиканың өөредилге болгаш
эртем яамызы сүмелээн

Кызыл • 2020

Эртем талазы-биле редактору *А.С. Шаалы*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери: *Н.Ч. Дамба*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент; *Г.Т. Сундуй*, Ээрбек ортумак школазының дээди категорияның эге класстар башкызы.

Литературлуг номчулга: 3 класс / Л.С. Кара-оол тургускан. — Кызыл: НШХИ, 2020. — 160 ар.

Ук өөредилге номун 1–4 класстарга «Литературлуг номчулга» деп эртемниң чижек программазынга дүүштүр тургускан.

Тускай демдеглелдер:

— номчулга мурнунда словарьлыг ажыл;

— аяанныг номчулга;

— тыва дылдан орус дылче азы орус дылдан тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи;

— ажылчын кыдыраашка ажыл;

— билип ал;

— Сонуургакпайның айтырыглары болгаш онаалгалары;

— бажыңга онаалга.

ЭКИИ, ЛИТЕРАТУРЛУГ НОМЧУЛГА!

Эргим уруглар! «Эки ном угаанныг кижиг-биле чугаалашканы дег болур» — деп, сураглыг орус чогаалчы Лев Толстой кончуг-ла чиге чугаалаан.

Үшкү класска «Литературлуг номчулгадан» чогаалдарны номчааш, чаа билиглер-биле чепсегленип, дыка-ла хөй солун чүүлдерни билип алыр силер.

Номчулга оранынче аян-чорук кылырының мурнунда эрткен өөредилге чылында шиңгээдип алган билиглеривисти катаптап көрээлиңер. Белен силер бе?

Мөөрей «Угаанныглар, сагынгырлар»

1. Чогаалчы деп кымыл?

- а) ыры бижиپ турар кижиг;
- б) ном номчуп турар кижиг;
- в) шүлүк, чечен чугаа, тоол бижип турар кижиг.

2. Улустуң аас чогаалының хевирлерин тывыңар:

- а) шүлүк, тоожу, чечен чугаа, шии чогаалы, басня;
- б) тоол, тывызык, көгүдүглер, урустуң ыры, төөгү чугаа;

- в) ыры, сам, хөөмей, тевектээри, кажыктаары.

3. Тыва чоннуң тывызыктажыр чурумун сагып тургаш, тывыңар: *Дылы чок-даа болза, ооң-биле ужурашкан кижиг хөйүң билип алыр. Чүү-дүр?*

4. Дараазында одуругларның автору кымыл?

Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар.
Узуп ижер суг дег херек
Угаан-билиг далайы — ном.

- а) Степан Сарыг-оол;
- б) Леонид Чадамба;
- в) Экер-оол Кечил-оол.

5. Улуг кижиге биле мурнай мендилежи, хүндүлел ёзулалын сагырының дугайын кайы чогаалда бижээн?

- а) Салим Сүрүң-оол «Элик»;
- б) Олег Саган-оол «Аңчының чугаазы»;
- в) Александр Шоюң «Селбегер Койгунак».

6. «Ылааш-Сээктин» автору ким?

- а) Сергей Михалков;
- б) Александр Пушкин;
- в) Корней Чуковский.

7. Екатерина Танованың «Кышкы ыржыгажы» каныг чогаалга хамааржырыл?

- а) шүлүк;
- б) тоол;
- в) төөгү чугаа.

8. «Эжишчилерниң эвигеми чокта, эки чүгеге чедирбес» деп үлгер домак кайы тоолдуң утказынга дүгжүрүл?

- а) Чаан биле күске;
- б) Ийи күске;
- в) Инек-Сокпа.

Эр хейлер!

Чаа өөредилге чылында чедишчилниг болуруңарны күздөдүс, уруглар!

Е. Танова

Тыва черге йөрээл

Тыным болган
Тыва черим турбаан болза,
Тывызыксыг
Тыва чонум кайыын кээрил?
Хөрек-чүрек
Хөңнүн чазап, хей-аът киирер
Хөөмейжиниң
Хөглүг ырын кымнар ырлаар?

Буурул Тывам —
Малчын, аңчы, ыржы оран,
Бурун шагдан
Маадырларны чаяап чораан.
Кадат малчын

Дагларынга дозуп чорааш,
Хаяларга
Дайгыларын арттырып каан.

Хөңнү биче,
Хүндүлээчел тыва чонум.
Көвей чонга
Күчү-күштү улам немеп,
Он-он аңгы
Аймак-сөөктүг албатының
Оюп эртпес
Аалы болуп мөңгө артсын!

Тыным болган
Тыва черим йөрээп тур мен:
«Бурган өршээ,
Буян сенден ойлавазын,
Ажы-төлүң
Келир өйү чырык болзун,
Арат чонуң
Кежик-чолу келдейбезин!»

Йөрээл — алгыш, чагыг, күзээшкин; *хей аът киирер* — сорук киирер; *дайгы* — кыйгы; *албаты* — хамааты, улус; *кел-дейбезин* [кэьлдэйбэзин] — чедимче чок болбазын.

Шүлүктү бедик көдүрлүүшкүннүг, алгап-йөрээн болгаш чоргаар аянныг номчуңар.

Благословение, напутствие, пожелание деп сөстөрни орус-тыва словарь дузазы-биле очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Чүү турбаан болза, тывызыксыг тыва чон дугайында чугаа болбайн баарыл? 2. Кайы-даа чонну өске аймак-сөөктүг кижилерден ылгап, тускай чон деп көргүзер чүүл — төрээн дылы болгаш чурту дээр болза, чөпшээрежир сен бе? 3. Тыва кандыг кижилерниң оран-чурту бооп турарыл? 4. Автор төрээн чуртунга чүнү күзеп, йөрээн-дир? 5. **Тыва** деп сөс-биле «Хуул-газын сөс» деп оюндан ойнаңар.

Сөстөр кижиге ышкаш өөрүүр, муңгараар, хомудаар. Оларны утказының аайы-биле буянның азы багай сөстөр деп бөлүктөп болур. Өскээр чугаалаарга, олар «+» азы «-» демдектиг. Тыва деп сөс кандыг демдектиг деп бодаар сен? Ол демдээниң аайы-биле бодунче кандыг сөстөрни магнит ышкаш сорунзалай тыртып болурул, ада. Оон ол сөстөр-биле харылзаалыг чугаадан тургус. Чижээ, *тайбың (+):* хүн, аас-кежик, күзел, өөрүшкү, көк, найырал, каткы, дээр, уруглар, чуртталга.

Тайбың дээрге аяс көк дээр, аас-кежиктиг чуртталга. Тайбың дээрге уругларның өөрүшкүлүг каткызы, хөглүг оюн-тоглаазы. Кижилер кезээде тайбың чуртталга турзун деп күзээр. Ынчангай найыралдыг чурттаалыңар.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн. Тыва чуртуңга, чонуңга 2–3 домак дузазы-биле йөрээлден бижи.

Эге рифма — одуругларның эге үжүктөриниң, слогтарының дөмейлежири (аяннажыры). Чижээ, *чергелешкек* (аааа) эге рифма:

Талыгырга чорааштың,
Дагларымны сактыр мен.
Танывазым кадарчы
Тааланчыг ырлай бээр.

А. Даржай

Эге рифманың өске хевирлери: *кожаланчак* (аабб), *аралашкак* (абаб), *кажааланчак* (абба).

Шүлүк утка талазы-биле бөлүглежип каттышкан одуругларлыг болур. Ону *строфа* дээр. А ырыга ону *куплет* дээр.

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫНЫҢ БИЧЕ ХЕВИРЛЕРИ

Ада-өгбевистен аас чугаа дамчыштыр келген улустуң аас чогаалында (фольклор) улуг эвес хем-чээлдиг, колдуунда шүлүк тургузуглуг, уран-чечен аргалар ажыглааны-биле дыл-домаа кайгамчык чараш хевирлер (жанр) бар: *тывызыктар, цлегер домактар, дүрген-чугаалар, оюн үдээн чугаалар, алгыш-йөрээлдер, кожамыктар* дээш оон-даа өске.

ТЫВЫЗЫКТАР

Тывызык — чүвелерни дорт адавайн, ооң демдектерин, окур-хевирин, аажы-чаңын, өң-чүзүнүн ойзу аарак уранчыдып көргүскөш, ону тыварын негээр улустуң аас чогаалының биче хевирин. Тывызыктар тургузуунуң аайы-биле үш хевирлиг:

1) домак тургузуглуг, чижээ,

Сугда кандыг даш чогул?
Беш алышкы дош чүктеди.

2) шүлүк тургузуглуг, чижээ,

Дөрбелчин боттуг,
Дөрт чүзүн малдыг.
Ак, кара чүзүннүг,
Алдан дөрт хонаштыг,
Алыр, бээр аргалыг,
Алды янзы шолалыг.

3) диалог тургузуглуг, чижээ,

— Межергенни кым чиген?
— Мезил-Көк чиген.
— Кым ынча диген?
— Кыйтың-Кара ынча диген.

Тывызыктарның дыл-домаан чеченчидип, тывызыктаан чүвелерни ойзу ыдары-биле уран-чечен аргаларны ажыглаар. Чижээ,

а) Чүвелерни деңнеп, дөмейлеп көргүзер:

Хөө дег кара,
Хөл кавайлыг, туң дег ак.

Шиви дег ногаан,
Шивээ четпээн кыска.
Пөш дег ногаан,
Пөшке четпээн биче.

б) Чүвелерни удурланыштырып көргүзер:

Кежээ келир,
Эртен чанар.

Үне калбаң,
Кире калбаң.

в) Чүвелерниң дааш-шимээнин, шимчээшкинин өттүнген сөстөрүни ажыглаар:

Ток-ток — топураң.
Так-так — тапыраң.
Сарыг аскыр — сайт диди.
Сарыг довурак — бурт диди.

г) Амы чок чүвелерни кижиге азы дириг амытан ышкаш чуруп көргүзер:

Чолдак ыт ыяш көргөш, ээрди.
Өг иштинде алдын кадын
Ойнап-ойнап удуй берди.
Ужуп чорааш, ыттаваң,
Удуп чыткаш, ыттаваң,
Оттуп келгөш, мөөрөп үнер.

Бистин ада-өгбелеривис карак-биле көрүп, хол-
биле тудуп, амданын, чыдын тодарадып болур база
таныыр, билир, дыңнаан чүүлдерин шуптузун ойзу
сөглөп тывызыктаан, ынчангаш олар темаларының
аайы-биле аажок байлак. Чижээ,

Кижиг дугайында

Эртен дөрт буттаар,
Дүште ийи буттаар,
Кежээ үш буттаар.

Бош дагның үдү чеди.

Дүгдө кижиг дүн-хүн чок хамнады.

Эт-херексел дугайында

Дөрт булуң
Дөңгүр аас.

Он ийи харлыг,
Опаң-чипең угаанныг,
Дөрбелчин боттуг,
Дөмей демир сыдымның.

Аргада чолдак ыт ээрип тур.

Аяк-сава дугайында

Кара, кызыл ийи буга чылгашты.

Бодун көөрге, борбак чараш,
Мойнун көөрге, боскаан теве.

Этпес кускун
Эътке хонду.
Часпас кускун
Чагга хонду.

Хөгжүм херекселдериниң дугайында

Кулугурнуң
Кулаан долгаар.
Барасканның
Баарын суйбаар.

Үш алышкының ортуну чечен.
Чүс оолдун
Чүстери дөмей.

Аъш-чем аймааның дугайында

Өң киирер
Өңнүг аржааным.

Алдынын алдым,
Аптаразын кагдым.

Дадаамал дег дилген чаагай,
Дадаазын дег тырткан чаагай.

Бойдус болуушкуннарының дугайында

Алдын сайыр чырытты,
Ак ширтек союлду.

Дээр аъдының дугазы чараш.
Черден үнгеш, дээрге четти.

Дириг амытаннар дугайында

Хаваа калбак,
Караа сыгыр,
Кулаа докпак,
Кудуруу чолдак.

Үш оол эвес болза,
Үш кырлаң ажа бээр мен.
Кадын кыстың
Караа чараш.

Куштар дугайында

Элевес өрүмнүг,
Эрикпес чаңчылдыг.

Тый-тый үннүг,
Тырың сарыг дүктүг,
Чорумалды көөр
Шолбан болган карактыг.

Аккыры аганактан ак,
Каразы кааргандан кара.

Чүзүн [чүъзүн] — өңнүг; *хонаш* — түр када чурттаар чер; *туң* — ракушка (курт хавы); *шивээ* — быжыглап туткан кам-галалдыг бедик тудуг (крепость); *аскыр* — эр аът; *боскаан* — хол-будун көдүрө хүлүп каан; *дадаамал* — шөө тыртып каан чүве; *дадаазын* — эттеп каан тас өшкү кежинден кылган баг; *сайыр* — сай дажы; *союлду* — дүжүп батты; *эрикпес* — хөңнүнге дегбес; *тырың сарыг* — чүгле сарыг, өске өң-биле холушпаан.

Загадка, отгадка, отгадать деп сөстөрү тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Тывызык деп чүл? 2. Тывызыктар тургузуунуң аайы-биле кандыг болурул? 3. Тывызыктарга чүнүң дугайында ыдып турар-дыр, темазын чугаалааш, чижектерден бер. 4. Тывызыктарга уран-чечен аргаларны кандыг сорулгалыг ажыглаар-дыр? 5. Тывызыктарга ажыглаттынар уран-чечен арганы адааш, чижектер-биле бадытка. 6. Тывызыктарның одуругларының эге үжүктери канчаар аяннажып турар-дыр: кожаланчак, чергелешкек? 7. Тывызыктажырының чурумун сагып, одуруглар аайы-биле тывызыктажыңар.

Өске чоннарның тывызыктарын кыдыраажыңга бижээш, харызын тып: Ортаа Азия чонунуң: *Өг кырында чартык блин көстүп тур.*

Кавказ чонунуң: *Даш кырында ийи чылан чыдыр.* Алтай чоннуң: *Көк дошта мөңгүн црезиннер.* Прибалтика чонунуң: *Диштери бар-даа болза, аксы чок.* Украин чоннуң: *Сугга эрип каар ак даш.* Белорус чоннуң: *Бичии, борбак, кудуруундан көдүрттүңмес.*

Библиотекадан «Тыва улустуң тывызыктары» деп номну алгаш, ыяштар, оът-сиген дугайында 5–5 тывызыктан «Ажылчын кыдыраажыңга» бижи.

Сонуургактарга. Библиотека дээрге грек сөс: *библос* «ном», *теке* «склад, чүве шыгжаар чер» дээн. Баштайгы библиотекалар Бурунгу Чөөн чүкке ты-
 ыылган.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Үлегер домактар дээрге чоннуң аас чогаалында кижини бир-ле чүвеге өөредип сургаан азы кичээн-дирген аянныг ханы уткалыг шүлүк тургузуглуг до-
 мактар.

Үлегер домактар төрээн черинге, ада-иезинге, күш-ажылга ынак болурунга, ол ышкаш эп-найыралды, кижизиг аажы-чаңны үнелеп билиринге өөредип сур-
 гаан болур.

Октаргайның иези — хун,
 Кижиниң иези — чер.

Куш уялыг,
 Кижичурттуг.

Өскен чери — төрээн ие,
 Өскелернии — соңгу ие.

Төрээн чуртун кижичагбас,
 Төрээн ада-иезин кижичутпас.

Ада-иезичандыг болдур,
 Ажы-төлү ындыг болур.

Иелиг кыс шевер,
 Адалыг оол томаанныг.

Олутта олча чок,
Чыдында чыргал чок.

Эки дарган эргээн какпас,
Уран кыс удазынга ораашпас.

Кежээниң мурнунда — мактал,
Чалгааның мурнунда — кочу.

Демниг сааскан
Теве тудуп чиир.

Эжишкилер найыралы
Эртиме дагны тургузар.

Эштигде — хөглүг,
Эптигде — күштүг.

Сеткилдин бичези херек,
Эртемниң улуу херек.

Чашпаа кижиниң сөзү хөй,
Чалгаа кижиниң сылдаа хөй.

Кортуу ховаган дег,
Дезии дээлдиген дег.

 Дарган — демир аймаандан янзы-бүрү чүүлдер кылып шевер кижиге; уран — шевер, кылып турар чүвезин эки билер.

 Орус улустун үлегер домактарын тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи: *Человек от лени болеет, а от труда здоровеет; Трусливый да ленивый в дружбе живут.*

 1. Үстүндө үлегер домактарның темаларын тодарат. **2.** Бөлүк бүрүзүндө үлегер домактарның уткасын канчаар биллип тур сен, тайылбырла. **3.** Дараазында үлегер домактарны төндүр: *Үжүк билбес кижиге Арның бодава, Азт болуру кулунундан, Чадаг чорба, азттыг чор. Чааскаан Дуңмалыг кижиге дыш. Угбалыг Демниг сааскан* **4.** «Эжишкилер найыралы эртиме дагны тургузар» деп үлегер домак-биле төнгөн харылзаалыг чугаадан тургус.

Библиотекада «Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр» деп номну алгаш, төрөл кижилер дугайында 3 үлегер домактан «Ажылчын кыдыраажыңга» бижи.

ОЮН ҮДЭЭН ЧУГААЛАР

Оюн үдээн чугаалар — уругларның оюн үезинде ажыглаар шүлүк азы диалог тургузуглуг чечен чугаалары. Ук чугаалар-биле үдеттирген оюннарны:

1. Салаалар-биле ойнаар оюннар;
2. Шимченгир оюннар;
3. Шиижиткен оюннар;
4. Угаан-бодал оюннары деп бөлүктээр.

САЛААЛАР-БИЛЕ ОЙНААР ОЮННАР

«Чыдыг кодан»

Ийи холдуң он салаалары-биле «чадыр» туткаш, айтырар:

- Боже кирер бе?
- Чок, кирбес.
- Боже кирер бе?
- Чок, кирбес.
- Боже кирер бе?
- Чок, кирбес.
- Боже кирер бе?
- Чок, кирбес.
- Боже кирер бе?
- Кирер.
- Чүге чор сен?
- Хой кадарган оглум

Кодан адып келди,

Чылгы кадарган оглум

Чыдыг кырза эъди эккелди.

Ооң эъдин хайындырып чиир

Чаглаа кара пажыңар бериңерем.

— Ында даштын чыышкын адаанда
ызырар калдар ыдымга ызыртып алдың,
үзер инээмге үстүрүп алдың.

— Ох! — *дээш, буза цстүрүп цне бээр.*

Оон катап келгеш:

— Бо чүл?

— Матпаадыр пажын паштаар.

— Бо чүл?

— Бажы-Курлуг бажың тудар.

— Бо чүл?

— Ортаа-Мерген одагланыр.

— Бо чүл?

— Уваа-Шээжең уруктаар.

— Бо чүл?

— Биче-Мөөмей чээрген чыыр.

— Чуп-чудурук.

— Бип-билек.

— Кып-кыры.

— Шеп-шенек.

— Өп-өжүн.

— Чап-чарын.

— Оп-оорга.

— Эп-эгин.

— Тас колдук, кичик, кичик.

Чаглаа (паш) — калбак; *уруктаар* — сыдымныг узун хаак-биле аът шалбадаар.

«Чыдыг кодан» деп оюн үдээн чугааны аянныг номчааш, кожа олурар эжиң-биле ойна.

Сонуургактарга. Орус улустуң аас чогаалында салаалар, холдар, буттар-биле ойнаар оюннарны үдээн *потешки* (хөгледирлер) деп хевири бар. Чижээ,

— Пальчик-мальчик, где ты был?

— С этим братцем — в лес ходил.

С этим братцем — щи варил,

С этим братцем — кашу ел.
С этим братцем — песни пел!

«Алагатай»

Оюннун киржикчилери бот-боттарынче көрүндүр олутуп алыр. «Бо чүңүл?» деп айтырыгны салып турар кижиге айтыр салаазы-биле харыылаар кижининг шидиттинген салааларынын белдири-биле баштарын айтып тургаш, айтырар.

- Бо чүңүл?
- Аьдым өртээр өртең төжүм-дүр.
- Бо чүңүл?
- Хоюм оьттаар хову-шөлүм-дүр.
- Бо чүңүл?
- Тон даараан кыстарым-дыр.
- Бо чүңүл?
- Ок чазаан оолдарым-дыр.
- Бо чүңүл?
- Кожактыг бызааларым-дыр.
- Бо чүңүл?
- Ыдым чыдыны-дыр.
- Бо чүңүл?
- Хоюм оруу-дур.
- Бо чүңүл?
- Чылгым одары-дыр.
- Бо чүңүл?
- Инээм кажаазы-дыр.
- Бо чүңүл?
- Өөм доразы-дыр.
- Бо чүңүл?
- Ожуум дажы-дыр.
- Бо чүңүл? (*Үш катап айтырар.*)
- Ай бакым-дыр. (*Үш катап харыылаар.*)
- Бо чүңүл?

- Хүн бакым.
- Маңаа чүнү азар сен?
- Хевим азар мен.
- Маңаа чүнү азар сен?
- Тонум азар мен.
- Маңаа чүнү азар сен?
- Хөйлеңим азар мен.
- Маңаа чүнү азар сен?
- Курум, оттуум, бижээм азар мен.
- Маңаа чүнү азар сен?
- Бөргүм азар мен —

деп харыылап турда, айтырыг салып турар кижиге карак чивеш аразында шидиишкинни ушта соп алыр. Ушта соп алгаш, туттурбаза, удуп алганы ол болур. А туттуруп алза, аштырган болур. Тудуп алган кижиге удурланыкчызын салбайн, олурган кижилерден:

— Ол чүнү кылыр? — деп айтырар.

— Ол оттуг-терге өттүнер — деп харыылаар. Аштырган деп бадыйткааны ол болур.

Кожактыг (бызаа) — өске бызаа-биле кожуп каан; *ай бакым* — хараача, *хүн бакым* — хараача (ай, хүннүң херели бакылап кээр); *оттуум* (*оттук*) — от кыпсырда ажыглаар херексел; *оттуг-терге* эргижирээн сөс — автомобиль.

«Алагатай» деп оюн үдээн чугааны аянын номчааш, кожа олурар эжиң-биле ойна.

«Чыдыг кодан» азы «Алагатайны» дуңмаларыңга ойнап өөрөт.

УЗУН-ТЫНЫШ

Узун-тыныш дээрге ишкээр кири тынгаш, чаңгыс тыныш иштинде бот-боттарын ажар сорулгалыг, санаашкын кылыр аас чогаалының бир хевири. Узун-тынышты чүгле маргыжар дээш эвес, а үн органнын сайзырадыры-биле ажыглаар.

Чаа, мен эки эр болуп, он курут санаайн:

Бир курут,	Алды курут,
Ийи курут,	Чеди курут,
Үш курут,	Сес курут,
Дөрт курут,	Тос курут,
Беш курут,	Он курут.

Чаа, ам мен эки уруг болуйн, он беш чарын санаайн:

Бир чарын,	Тос чарын,
Ийи чарын,	Он чарын,
Үш чарын,	Он бир чарын,
Дөрт чарын,	Он ийи чарын,
Беш чарын,	Он үш чарын,
Алды чарын,	Он дөрт чарын,
Чеди чарын,	Он беш чарын.
Сес чарын,	

Чаа, ам мен эки эр болуйн, чээрби бала санаайн:

Бир бала,
Ийи бала — дээш, уламчылаар.

Курут — божаны кургаткаш, кылган чем; *бала* — ыяш, даш азы демирден кылган борбак баштыг соктааш.

1. Аас чогаалының кандыг биче хевирлери бардыр? 2. Оюн үдээн чугаалар деп чүл? 3. «Узун-тынышты» кандыг сорулгалыг ойнаар-дыр? 4. Эш-өөрүң-биле «Узун-тыныштажып» ойна.

Сонуургактарга. Орус улустуң аас чогаалында *считалки* (саналга) деп хевир бар. Ону оюнну эгелээр кижини тып алыры-биле ажыглаар. Чижээ, чаштын-чып ойнаарда ажыглаар:

На златом крыльце сидели:

Царь, царевич,	Сапожник, портной...
Король, королевич,	Кто ты будешь такой?...

ӨӨРЕНИП ӨӨРЕН

Эртинени черден казар,
эртемнерни номдан тывар.

С. Сюрюң-оол

Аккырмаа биле ийи (Чечен чугаадан үзүндү)

Бир-ле катап башкы даарта демдек салыр деп дыңнаткан. Хүннер эртип, кичээлдер чоруп-даа турза, башкы мынчага дээр чаңгыс-даа өөреникчиге демдек салып көрбээн чүве-дир. Өөреникчилер ону дыңнааш, өөрүп-даа, сестип-даа турганнар. А 2 демдек амырап-ла ханмас. Ол амыравайн, чүү амыраарыл! «Ам-на кыдыраашка, сумкага чурттаар хүнүм келген-дир» деп бодаан.

Ол кезжээ Аккырмаа хөлчок-ла кызып кичээлдээн. Чамдык үжүктөрни, саннарны артык кыды-

рааштарынга каш-даа катап чараштыр бижээн. Ооң соонда кончуг кичээнгейлиг дүжүрүп бижип алган. Ол хиреде-ле авазынга чемелеткен:

— Бо көрдүң бе! Улуг *K*-ны чоп мынчаар тыртып алган сен! «Үжүглелде» көрөм: канчаар бижип каандыр... Бо биче *л*-ды көрөм: база соора... Оон уруун кичээлдедип кежээлээн ачазын база кончуп каапкан: — Бо сен, чанында кижиге, чүнү көрүп олурар кижиге сен!

Авазының аажызы черле кезээде ындыг: хензиге-ле чүве дээш, сыындыра-ла бээр. Ооң күзели болза, уруу чаңгыс кежээ-ле, башкызы ышкаш, чараштыр бижип, чазыг чок санны бодаптар апарзын дээр сакгыштыг. А уруун авазы кончуй бээрге, 2 демдек амырааштың билинмейн баар: бирде будукче мойт кылдыр шымны-даа бээр, бирде чылчырт кылдыр үнө халааш, демир-үжүк бажындан туттунупкаш, чайганы-даа каггылаптар. Ынчаптарга, Аккырмааның холу сирилеп, чамдыкта соора бижигилептер.

Ол хүн баштай-ла арифметика болган. Башкы-даа онаалга күүселдезин хынаар болгаш демдек салыр. Ону билир 2 демдек башкының авторучказынче дүрген-не кире халааш, кым-бир кижиниң кыдыраажынга чыдыптар дээш четтикпейн, далаш-биле мурнунче чүткээн. Каткан-хуураан ону эрттирер боор. Ооң мурнунда 5, 4, 3 демдектер чыскаалдыр турупкан, хөйү-даа хөлчөк, ону черле мурнунче киирбес бооп-тур. 4 биле 5 демдектер эң-не хөй үнүп турган, а 3 демдектиң үнери ховар болган. А 2 амдыызында чаңгыс-даа үнмээн. Бир дыңнаарга, башкы Аккырмааны кый дээн, 2 демдек ам-на мээң оочурум келди дээш, 3, 4 демдектерниң кыйыг-кыйыы-биле чүткүп олурда-ла, 5 демдек үнө халааш, кыдыраашта чоргаары-биле олурупкан. 2 демдек дедир-ле хамыктың соонче үндүр кыстырыпкан.

А дараазында төрөөн дыл келген. Үжүктөр багай бижээн дээш, авазынга Аккырмаа дүүн кежээ чемеле-дип турган болгай. Ону сактып келгеш, 2 демдек сергектенип, дидим эвес-даа болза, чоорту бурунгаарлап олурган. Ынчалза-даа ол хей-ле бурунгаарлаан, ону 4 демдек мурнап, Аккырмааның төрөөн дыл кыдыраажыңга олуруп алган.

2 демдек ыяткаш, хей-ле Аккырмааны эдериپ турган-дыр мен деп хомудап, башкының авторучка-зының соондан үнгеш, бүдүү чылбыртып чорупкан. Ооң соонда Аккырмааже чоокшулаар хамаанчок, ооң бараанын көрүп каанда, карак ажыт дезиптер апарган.

Чемелеткен — кончуттурган; *кыйыг-кыйы-биле* — кыдыы-биле; *сергектенип* — омак болуп, хөңнүн чазап; *карак ажыт* — дүрген-не.

Чечен чугаага чуруктан чурааш, ооң адаанга утказы чоок домакты чогаалдан ушта бижи.

1. Башкының демдек салыр деп турарын дыңнааш, чүге «2» демдек амырап турарыл? 2. Аккырмаа кичээлдерге канчаар белеткенип турган-дыр? 3. Авазы уруун чүге чемелеп турганыл? 4. «2» демдек сан кичээлинде уругларның кыдыраажыңга хонуштар дээш, канчаар кызып турган-дыр? 5. «2» демдек Аккырмааны көргенде, чүге карак ажыт дезиптерил? 6. Бо чогаалда автор кандыг уран-чечен арга ажыглаан-дыр?

Кичээлдерге «2» албас дизе, чүнү кылыр ужурлугул? 3–4 дүрүмнерден тургускаш, кыдыраажыңга бижи.

Диригжидилге аргазы дээрге чогаалга амылыг эвес чүвөлөрни кижини ышкаш дириг кылдыр чуруп көргүзери, чижээ, *хат улуп турган, хун бакылап келген, дамырак ырлап чыткан*.

Бодалга бодааным

(Чечен чугаа)

Мен бажыңымга келгеш, дораан-на ажыл-херекче кириптим. Мээң шиитпирлиим дендээн, бодум безин кайгай берген мен. Ольга Николаевнаның бисти өөрөткени ышкаш, баштай эң-не берге кичээлдерни кылгаш, а беленнеринче соонда кирер деп бодап алган мен.

Ынчалза-даа херек мээң бодааным ышкаш болбаан. Чүгле кичээлдээр дээш олуруп алырым билек, дуңмам Лика чугаалай-дыр:

— Витя, биске онаалга кылдыр бодалга берген, канчангаш-даа бодап чадаштым. Дузалап көрөм.

Бодалгаже көрө каапкаш, бодандым: «Мону бодап шыдавазымза, тоол болду-ла! Дуңмам мурнунга бүгү ат-алдарым дораан бадар-ла-дыр!»

Лилага мынча дидим:

— Ам чайым чогул. Бодумнуң кичээлдерим баш ашкан. Сен ийи шак хире ойнап ал, келириңге дузалажыр мен.

«Бо ойнап чоруур аразында бодалганы бодап алгаш, тайылбырлап бээр-дир» деп бодаан мен.

— Чаа, мен эжимге баргаш келийн — деп, Лика мындыг.

— Бар, бар, чүгле дораан маңнап келбе — дидим. — Ийи ийикпе, үш-даа шак ойнап болур сен...

Лика чорупкан, а мен бодалга номун алгаш, номчуп көрдүм: «Оол биле уруг аргадан тооруктап чораан. Олар шупту 120 тоорук дүжүрген. Уруг оолдан ийи катап эвээшти дүжүрген. Оолда болгаш уругда тус-тузунда чеже тоорук барыл?»

Бодалганы номчааш, артында каттырыпкан мен. «Чүү адам бодалга боор? — деп бодадым. —

Мында кижиге билбес чүү боор? — Тодаргай-дыр, 120-ни 2-ге үлээрге, 60 болур. Ынчангаш уруг 60 тоорук дүжүргөн-дир. Ам оол чежени дүжүргенин тывар херек: 120-ден 60-ны казыырга, база 60 болур. Бо канчап мынчап баады? Олар дең дүжүргөн апаады, а бодалгада уруг ийи катап эвээш тоорук дүжүргөн дээн ышкакжык. Ага! 60-ны 2-ге үлээрге, 30 болур. Ынчаарга уруг 30, а оол 60 тоорук дүжүргени ол бе?» Харызын көөрүмгө, оол 80-ни, уруг 40-ни дээн мындыг.

— Адырам! Канчап ындыг болду? — дидим. — Мээңиинде 30 биле 60, а мында 40 биле 80...

Бодалганы он-даа катап номчааш, ооң баажызын тып чададым...

Мен алаң кайгап, кыдыраашка тооруктуг ыяш, ыяштың адаанга оол биле уруг, а ыяштың бодунга 120 тоорук чуруп алдым. ...Ынчап ора, олар тооруктарны карманнап турганнар боор деп сактып келдим. Оолду хажыыларында ийи карманныг хөрөктээш кеткен кылдыр, а уругну баартыктыг кылдыр чуруп алдым. Ол баартыкка чаңгыс карман чурудум. Ынчангаш көрүп оарарымга, оол ийи карманныг, уруг чаңгыс карманныг болду.

Хенертен мээң бажымга кызаңнааш дег бодал шывараш диди: «120 тоорукту үш кезекке үлээр херек! Уруг бир кезээн алыр, оолга ийи кезээ артар, ынчангаш ооңуу ийи катап хөй болур!» Мен дүргөн-не 120-ни 3-ке үлээримге, 40 болду. Ынчаарга, бир кезээ 40. Уругнуң 40 тооруу ол, а оолда ийи кезээ бар. 40-ни 2-ге көвүдедирге, 80! Харызы-ла кара олчаан.

Өөрээнимден чүгле шураваан мен, ынчангаш бодум бодалганы канчаар бодаанымны чугаалаар дээш, Ваня Пахомовче маңнап-ла кагдым. (А. Даржаа очулдурган)

Баш ашкан — дыка көвей: *ээдереп калган* — аайын тыппайн барган; *алаң кайган* — элдепсинип; *баартыктыг* — фартуктуг; *кара олчаан* — аажок дөмей.

Ажылчын кыдыраашка деңнелгелерлиг домактарны ушта бижи.

1. Витя онаалга кылырда, башкызының кандыг чагыын сагып турар-дыр? 2. Витя эгезинде бодалганы чүге шын эвес бодап турганыл? 3. Кандыг арганы ажыглааш, оол бодалганы шын бодап алган-дыр? 4. Витя биле Ликаны демниг алыпкылар деп болур бе? 5. Сен дуңмаңга канчаар дузалажып турар сен? Азы сеңээ акың азы угбаң онаалга кылырынга канчаар дузалажып тураарыл?

Сээң өг-бүлөңде кижилер бот-боттарынга канчаар дузалажып турарының дугайында кыска харылзаалыг чугаадан тургускаш, чугаала.

Чечен чугаа дээрге тоожулалдың (тоожуп бижээн чогаал) биче хевири. Чечен чугаага кижиниң амыдыралындан бир болуушкунну чуруп бижээн болур. Уругларга бижээн чечен чугааларның темазы байлак: дириг амытаннар дугайында, уругларның өөредилге, оюну, дыштанылгасы, амыдыралынга болган болуушкун дээш оон-даа өске.

Е. Танова

Ийи 2

(Чечен чугаа)

Толя эртен сергээ кончуг тура халаан. Бо дүне ол эки-ле дүш дүжээн. Бир эвес ол бүде бээр чүве болза, магалыг-ла болур ийик. Дүжүнде көргөн чүвези бүде бээр дээрзин Октан-оол ооң мурнунда каш-даа чугаалаан. ...Ынчангаш Толя күүсеттинмээн онаалга дээш сагыш салбастап, дүүн-не ажып каан номунуң арын-нарын топтап көргөш, дүрген-не хаай иткеш, портфелинче суга каапкан.

Толя таваар чемненип алгаш, школаже белеткенип эгелээн. Үе ам-даа бар. Онаалгага берген шүлүктү ам-даа сесирип алза, шээжилеп ап болур. Ынчалза-даа ол ам артык. Дүштүң бүдер-бүтпезин хынап көөр-ле болгай.

Шак чедип келирге, Толя сумказын чүктээш, үнүпкен. Школаже баар орукта дүүн болчажып алганы ёзугаар, Откан-оол бо манап турган. Толя ырактан-на хүлүмзүрбүшаан, эжинге чеде маңнап келген. Откан-оолдуң арнында арай сагыш човаан байдалды эскерип кааш, Толя эндевейн айтырган:

— Сен шүлүүң доктаадып албадың бе?

— Ону доктаадыр харык кайда боор, кезээ келген дораан шал-бул чемненип алгаш, орунга калбаш барып дүшкен. Ол дээш авам эртен дургу чемеледи. А сен канчалдың?

— Мен база өөренип албаан мен, ынчалза-даа эки-ле дүш дүжедим. Дүжүмде башкы мени самбыраже кыйгырыпкан. Харыылаар дээш чаңгыс-даа сөс тыппадым. Ам-на «багай» салыры ол-дур дээш коргуп турумда, Марья Ивановна карааның шилдерин өттүр менче топтап көргөш:

— Аа, бистиң чемпионувус Толя ышкажыл бо. Сеңээ мен анаа-ла «бештен» салып каайн. Дүүн хоккей маргылдаазынга эки ойнааның дээш аан — дидир.

Откан-оол арнында өөрүшкү чайнай берген Толяже адааргал-биле көргөш:

— Эх, эки-ле дүш-түрөм. Мен, хайлыг чүве, оода багай-даа дүш дүжеведим. Дүштерим та кайнаар дезип чоруй барганы ол чүве ийик. «Багай» алырым көңгүс илдең-дир — диген.

Толяга эжи кээргенчиг апарган. Ол кезек ыт чок туруп-туруп, аңаа сүмелээн:

— Бис мынчаалы. Бир эвес башкы сени тургузуп-

са, боостааң тудуп алгаш, ыттавайн тур. Оон мен «боостаазы аарып турар кижиге» деп чугаалаар мен.

— Кончуг-ла сагынгыр сен ийин, Толя. Шынап-ла ынчаар-дыр — деп, Откан-оолдун сеткил-сагыжы аманна сергеп келген.

Ооң соонда дүүн кожазы херимниң оолдары-биле болган хоккей маргылдаазының дугайында чугаа эгелээн. Ойнакчы бүрүзүнүң канчаар ойнаанын сайгарып шаг-ла болганнар. Орук дургаар хөөрежир дээш, кичээлден чүгле озалдавааннар. Откан-оол биле Толя олуттарынга олургулапканнар.

— Кандыг онаалга барыл, оолдар? — деп, Марья Ивановна классты эргий көрбүшаан айтырган.

Бир дугаарында Кара-кыстың холу өрү кожап дээн.

— Пушкинниң «Кышкы эртен» деп шүлүүн шээжилээр — деп дыңзыдыр чугаалаан.

— Ону кым чугаалаксай-дыр? — дээш, башкы парталарны одуртур көрзе-даа, харыылаар кижини журналдан көре берген.

— Откан-оол! — деп, башкы кыйгырган. — Шүлүктү кээп чугаалап көрөм.

Откан-оол партазындан туруп келгеш, ыт чок куду көргөш, турупкан.

— Кай, шээжилеп албааның ол бе? — деп, башкы айтырган.

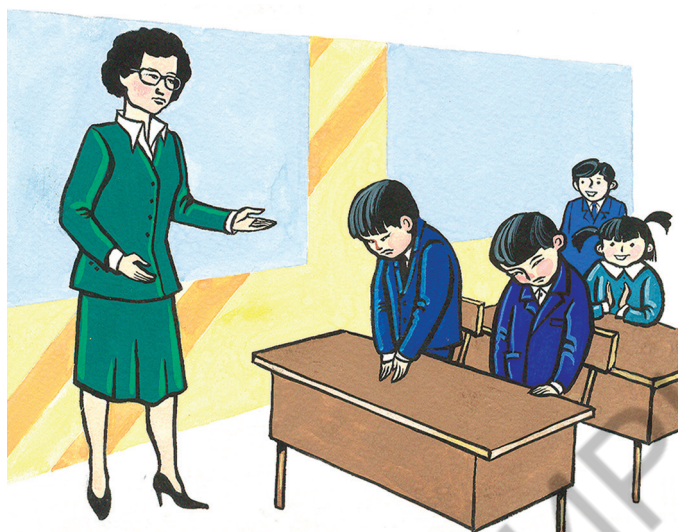
Откан-оол ыттаваан. Башкының арны шириин апарган.

— Олуруп ал. «Багай-дыр».

Толя дүрген-не партазындан тура халаан:

— Марья Ивановна, ооң боостаазы аарып турар кижиге. Чүве чугаалап шыдавас.

Марья Ивановна оолдарның кайызынче-даа топтап көргөн. Ооң соонда бажын чайбышаан чугаалаан:

— Хомуданчыг болган-дыр. Боостaa аарыы берге чүве болгай, дүрген эмчиге баар сен, олуруп ал. А сен, Толя, шүлүктү кээп чугаала.

Толя партадан хөөннүг-хөөн чок үнгеш, самбыра чанынга чедип келген. Ол идииниң баштарынче, бир дугаарында көрүп каан дег, кайгааш турупкан.

— Кай, сээң база боостааң аарып тур бе?

— Чок — деп, Толя барык сымыраны аарак чугаалаан.

— А чүл, өөренип албадың бе?

Толя ыыттаваан.

— Билдингир-дир, Толя! Олуруп ал! — дээш, Марья Ивановна журналда Толяның адының дужун орта кончуг көскү «ийини» салып каан.

Кичээл дооступ турда, башкы чугаалаан:

— Келир улуг-хүнде дилги фермазы баар бис. Шанактыг чоруур бис. Кым аът дыны тудуп билирил, оолдар?

— Мен, башкы! — дээн соонда, Откан-оол партазындан тура халып келген. Башкы баштай Откан-оолче аажок топтап көргөн. Ооң соонда өске уругларже көргүлээн. Толя чүвениң ужурун биле тыртып

кааш, дүрген-не Откан-оолдун шенээнден олуртур тыртыпкан. Башкы бажын чайгавышаан:

— Боостааң эттине бээри ол-ла бе, Откан-оол? — дээн.

Откан-оол-даа, Толя-даа ыытташпайн куду көргеннер. А класс чир шоң дүшкен.

Чир шоң дүшкен — аажок каттырышкан.

Чечен чугааны рольдар аайы-биле (Толя, Откан-оол, автор, башкы, Кара-кыс) аянный номчуңар.

Чогаалдан *шээжилээр*, «багай» демдек, *хөөрежир*, *баштай* деп сөстөрниц чоок база удурланышкак уткалыг сөстөрин кыдыраажыңга бижи: *Үлегери: дыңзыг — ыыткыр; оожум.*

1. Е. Танованың «Ийи 2» деп чечен чугаазының темазы кандыг-дыр? 2. Откан-оол биле Толя кандыг чылдагаан-биле «ийи» демдек алганнарыл? 3. Толяга кандыг сүме кадар сен? А Откан-оолга? 4. Бо оолдарның клазында кым кичээл бүрүзүңге белеткенип, эки өөренип турар-дыр? 5. Е. Танованың «Ийи 2» деп чечен чугаазын номчааш, кижиги бүрүзү бодунга кандыг түңнел үндүрдүңер?

Е. Танованың «Ийи 2» деп чечен чугаазының утказын «Мен эгелээримге, сен уламчыла» деп оюн хевирлиг эдerti чугаалаңар.

Ч. Ондар

Эдилелдин ээинде

Ишти, дашты былчак хирлиг,
Ийи, үш-даа арны үзүк,
Кыдыгларын шыймак долган
Кыдырааш, ном харааданчыг.

Азыглары мугуарты
Аткаар, ишкээр сыгыгланган —
Суккан чүүлдер ындыг чуттуг,
Сумканың багында бе?

Сумка кайын багай болур.
Шупту буруу ээзинде-дир.
Ээниң боду кандыг болдур,
Эди база ындыг болгай.

Харааданчыг — хомуданчыг; *мугураарты* — азыы чок кылдыр; *аткаар* — даштынче.

Шүлүктү утказынга дүүшкен аян-биле номчуңар.

Кыдырааш, номну канчаар эдилээнин көргүскен сөстөрнү тыпкаш, орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

Ажылчын кыдыраашка өөреникчи кижиниң эт-севин канчаар эдилээриниң дугайында 3–4 дүрүмден чогаадып бижи.

1. Шүлүктү номчаан соонда кижиге кандыг сагыш-сеткил оттуп кээр-дир: өөрүшкү, чоргаарал, ыяткан, эпчоксунган? **2.** Шүлүктү номчааш, бодуңга кандыг түңнел үндүрдүң? Сээң бодалыңны бадыткап турар түңнел сөстөр шүлүкте бар-дыр бе? **3.** Одуругларның эге үжүктери канчаар аяннажып турар-дыр?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. ТОДУГ-ДОГАА КҮЗҮМЕЙНИ

О. Саган-оол

Күскү аргага

(«Тоорукчуга таварылгалар» деп
чечен чугаадан үзүндү)

Дыт, хадың, шиви ыяштар узун суук кылдыр
үнгүлээн эзим ишти, оларның аразында мыйгак-
хараганнар-даа шырышталы берген тургулаан. Чер-
ниң кырын чиңгистер болгаш киш-кулаа чиндийтир
шып алган, оон чаагай чыт аргада тарап сиңниккен
турган.

Дыттарның болгаш хадыларның бүрүлери төктүп
калгылаан, артканнары бичии шимчээшкинден-не
ожукталып бадып турганнар. Ынчалза-даа селбегер
пөштерниң болгаш шилгедек шивилерниң бүрүлери

канчалбаан-даа, күскү өскерлишкиннер оларга ха-
маанчок чүве дег, бир дески кара-ногаан апарган
турганнар. Пөштерниң селбегер будуктарының баш-
тарында тооруктар ийи-ийи, үш-үш кылдыр кожала-
жыпкан, чамдыктарында чаңгыс-чаңгыс бооп алган,
арай бадагар-бадагар апарган турганнар. А шивилер-
ниң чочагайлары сүвүр-сүвүр апарган тургулааннар.
Пөштерниң бирээзиниң бажында кээрген олурупкан,
сүвүр хаайы-биле бир тоорукту карттап, ооң сайын
ол-ла черинге үрүңнеп чип олурган, оон ыңай-бээр
көргүлээш, арай кургамзык кылдыр чыргырады ал-
гырыптарга, ооң ол алгызы арганың иштин бир кыл-
дыр чаңгыланып тарап турган. Кээрген бир-ле чүве
сураа дыңнааш, азы бир-ле амытанны көргөш, оон
сестип алгырар боор чүве-дир.

Мыйгак-хараганнар — сырый бүрүлерлиг, улуг чараш
чечектерлиг чадаң ыяш (рододендрон); *шырышталы берген* —
шыргай апарган, кижини эртип албас; *ожукталып* — кылын
кылдыр; *бадагар* — улуг, семис; *үрүңнеп чип олурган* — ка-
зып чип олурган; *кургамзык* — аяанның эвес.

Дыт, хадың, шиви, пөш, хады, мыйгак-хараган, чиңгис,
киш-кулаа, чочагай, тоорук деп сөстөрүн орус дылче очулду-
ргаш, оларны «Хүрээлелде» канчаар бөлүктөп турарын барым-
даалап, бөлүктөргө чара бижи (ыяштар, чадаң ыяштар дээш
оон-даа өскө).

1. Сөзүглелди чүгө «Күскү аргада» деп адааныл? **2.** Күскү
аргага кандыг өскерлишкиннер болу бээр-дир, чогаалга даян-
мышаан, бодуңнуң эскериглериңни база ажыглап тургаш, ха-
рыыла. **3.** Күскү арганың каас-чаражын чуруп көргүзери-биле
чогаалчы кандыг сөстөрүн база кандыг уран-чечен аргаларны
ажыглаан-дыр? **4.** Күстүң кайы үезиниң өскерлишкиннерин
чуруп көргүскен деп бодаар сен (эрте, ортаа, орай), чүгө? Чу-
рукта күстүң кайы үезин көргүскен-дир? **5.** «Күскү аргада»
деп сөзүглелди чүгө бойдус чурумалы дээрил?

Чурукка даянып, «Күскү арга» деп кыска чогаадыгдан
бижи.

Бойдус чурумалы (пейзаж) дээрге бойдустун каас-чаражын, ооң чылдың үезиниң аайы-биле өскерлишкиннерин чуруп көргүскени. Ол чогаалда болуушкуннарның ниити байдалы-биле тудуш болгаш чогаалдың маадырының сагыш-сеткилин, амыдыралын чуруп көргүзеринге база дузалаар.

Э. Кечил-оол

Кайгамчыктыг картошкам

Кайгамчыктыг картошканы —
Кандыг-даа чем болу бээр.
Хамык чонга хүндүткелдиг
Хавыяалыг картошкамны.

Картошканы казып турда,
Хаваам безин деритпес аан.
Казып, ажаап чыып тургаш,
Каткым келир хайлыг эр мен.

Картошканы казып турда,
Кандызы-даа көстүп келир:
Хаван, адыг, сарбашкын дээш —
Каттырынчыын кандыг дээрил!

Дүрзүзүнүң каттырынчыы —
Дүжүдүнүң чаагайы ол.
Ынчангаштың картошканы
Ырлыг-шоорлуг ажаап аар мен.

Эки дүжүт боду келбес —
Ээзиниң холу билир,
Ажаалдазы эки болза,
Алыры-даа — аңмаар долар.

Картошкамны кандыг дээрил —
каяа-даа бол хүндүлүг чем.
Кандыг-даа аалчы моорлап кээрге,
харын чоргаар сөңнээр чемим!

Хавыяалыг — алдарлыг; *аңмаар* — эт-херексел, далган-тараа шыгжаар тудуг; *сөңнээр* — хүндүлөп бээр.

Шүлүктү ооң утказынга дүүштүр аянныг номчу.

Бир-ле чүвениң хевирин сагындырар картошка дүрзүзүн чуру. Аңаа тааржыр одуругларны шүлүктен ушта бижи азы бодуң чогаат.

1. Бо шүлүктү кандыг аян-биле номчуп болурул: чоргарланган, муңгараан, көгүткен, амыраан бе? 2. Картошканы мактаан одуругларны тыпкаш, аянныг номчу. Ону чүү деп мактап турар-дыр? 3. Чүгө картошканы ийи дугаар хлеб дээрил? 4. Күскү үени чүгө тодуг үе дээрил? 5. Кожаланчак аян-нажылгалыг строфаның чижээн номчу. 6. Картошка ажаалдазының үезинде тып алган солун дүрзүлүг картошкаларыңарга аттан берип, класска делгелгеден кылыңар.

Картошкадан кылыр чемниң бир тускай аргазын бижи.

Ч. Ондар

Кыштың тыныжы

Кырлар кырын бысканнап каан
Кыржаң дески куу булут
Шынаа, хемче кирдим дээнзиг,
Чывар, соокту медээлеп тур.

Үзүктел чок силгип кээрге,
Үстүп тоглаан сарыг бүрү
Оңгар, ажыт булуңнарже
Овааланып тырлып-ла тур.

Доозуннуг казыргызы
Долгандыр шаап, ээргииштелип,
Додуккан мээң арнымдыва
Довураан-даа челбигилээр.

Алдын күстүң өңү чидип,
Аяс көк дээр кууарып,
Соок кыштың тыныжының
Солчуп кирип келгени бо.

Бысканнап каан — шыва алган; *кыржаң* — сооксумаар; *доозун* — шөгжегер, дүргектелип келген довурак-бок; *казыргы* — хаттың киткей каап, долгандыр шавары; *додуккан* — салгын-хатка хүрертир каксып алган; *челбигилээр* — хадый кагар.

Шүлүктү аянный номчу. Кандыг аян база темп-биле номчуур болза, тааржыр-дыр: дүрген сергек, оожум муңгак.

Кыржаң булут, куу булут, сарыг бурц, алдын кцс, көк дээр, соок кыш деп эпитеттерни ажылчын кыдыраашка бижи.

1. Шүлүкте күстүң кайы үезин чуруп көргүскен-дир? 2. Орай күстүң чурумалын чураан деп канчаар билип ап болурул? 3. Шүлүк номчукчунуң кандыг сагыш-сеткилин оттурарыл? 4. Кыштың чоокшулап келгенин бойдустуң кандыг болуушкуннары медээлеп турар-дыр? 5. Аас-биле орай күстүң чуруун деңнелге, диригжидилге, эпитет аргаларын ажыглап, чуру.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Эпитет дээрге чүвениң уран-чечен тодарадылгазы-дыр. Эпитеттер чүвелерниң доктаамал болгаш тава-рылга бооп көстүп келген шынарын көргүзер. Чижээ, *тоянчы хат, ногаан оът, эрес эр*.

ЭКИ КЫЛГАН АЖЫЛ — ЭЛЕП-ЧИТПЕС АЛДАР

Ю. Кюнзегеш

Шартылаа биле Кымыскааяк (Басня)

Шартылаажык бир-ле эртен
Чаргырткайнып, шуугап келген:
— Үүлө-херээ бүдүп чадаан
Үзүк-боолук Кымыскааяк!
Дүнө, хүндүс,
Бүргег, каанда
Дүвүренчиг кыннып алган,
Бүдүрүпкен ажылың чүл?

— Ширик черни үттей каскаш,
Ширен паш дег өг-даа тиктим.
Шиви, хая үнүп чорааш,
Шивит, чук-даа үүжеледим.

Кыжын доңмас,
Хырным тодуг...
Чайны өттүр чулчурааштың
Шартылаажык, чүнү кылдың?

Шартылаажык тула бергеш,
Чаңчанмышаан ыңай болган...
Артык сөс чок Кымыскаяк
Анчыг хейге харыы бербээн,
Өөн септеп,
Өөрүн сургаан:
«Ажыл-ижи шуудаваанда,
Алгырарга, дүжүк чок боор...»

Ширик — сырый өскөн оъттун дазылдары-биле тутчу берген хөрзүннүн үстүкү каъды; *ширен паи дег* — хокпак; *шивит* — минералдыг сарыг азы кызыл будук (охра); *чаңчанмышаан* — кончуттунмушаан; *дүжүк чок* — дуза чок.

Басняны рольдар аайы-биле аянный номчуңар.

Орус улустун «*Делу — время, а потехе — час*» деп үлегер домаан очулдургаш, кыдыраажыңга бижи. Ооң утказын канчаар билип турарыңны аас-биле чугаала.

1. Басняның кайы маадыры сеңээ кончуг таарышты, чүге? 2. Автор сеңээ чүнүң дугайында сагындырар дээш, бо басняны бижээн-дир? 3. Кымыскаяк чүге өөрүн «Ажыл-ижи шуудаваанда, алгырарга, дүжүк чок боор...» — деп сургааныл?

И. Крыловтун «Стрекоза и муравей» деп баснязын номчааш, Ю. Кюнзегештин баснязы-биле деңне. Бо ийи чогаалдың дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин чугаала.

Басня дээрге бир-ле чүвени угааткан кыска шүлүк чогаалы, ооң сөөлгү одуруглары сургаалдыг уткалыг боор. Басняларда кижилерни дириг амытаннар, куштар, курт-кымыскаяктар, ыяштар, чечек-үнүш солуп турар. Чижээ, *кымыскаяк* — ажылгыр кежээ кижини, *дилги* — кажар кижини, *сааскан* — чалчырааш кижини дээш оон-даа өске.

АЖЫЛ

Ажыл шупту хүндүткелдиг,
Аар, чиик деп ылгалы чок.
Ажыдыышкын, тиилелгеге
Алдын дүлгүүр — мергежил ол.

Шүшпең болгаш чалгаа болза,
Чүү-даа ажыл дек бүтпес.
Чүрек биле чүткүл турда,
Шүүтсүнер чүве турбас.

Чүс чыл кылыр үүлөңни
Чүрээң боду шилип алзын —
Чүгле кежээ, чүгле эрес —
Чүткүл, сорууң кошкаш кылба!

Дек [тэьк] — дүрген; шүүтсүнер — түвексинер; цүле — ажыл-херек.

Шүлүктү аянный номчу, ооң кайы одуругларын чагып йөрээн аянный номчуурул?

1. Ю. Кюнзегеш чүге кандыг-даа ажыл хүндүткелдиг деп турарыл? 2. Кандыг-даа ажылдың бүдери чүден хамааржырыл? 3. Чогаалчы сеңээ кандыг чагыг берип турар-дыр? 4. Бир дугаар строфаның эге үжүктери канчаар аяннажып турар-дыр? 5. Кижиги бүрүзү бир мергежилди шилип алгаш, ооң ажыктыын чугаалаар.

Чижээ, Чурукчу дээрге эң солун мергежилдерниң бирээзи. Ол бойдустуң кайгамчыктыг булуңнарын чуруп, делгелгелерни кылыр. Чурукчуларның ачызында номнар өңгүр, чараш болгаш номчукчуларның кичээнгейин хаара тудар. Чурукчулар чүңчү чуруп турары-биле бот-боттарындан ылгалыр: кижиги чуруур болза, портретист дээр, бойдус чурумалы чуруур болза, уран чурукчу (живописец), чүгле карандаш-биле чуруур болза, график, театрда ажылдап турар болза, театр чурукчузу дээш оон-даа өске. Чурукчуларның дузазы-биле чараш чүлдери эскерип өөренир бис.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Сонуургактарга. Баштайгы тыва ужудукчу — Кидиспей Чооду. Ол Оренбургтуң ужал чүүл школазын дооскаш, 1938 чылдың ноябрь 11-де Абакандан Тываже «ПО-2» деп самолёттуг бир дугаар ужуп келген.

О. Сувакпит

Арзылаң биле Пар

(Басня)

Айлар эрткен. Ийи өңнүк
Ажыл-ишчи чарыш түңнээн:
Арзылаңның ийи чүс хуу,
Амдыызының чүс он болган.

Аңаа өөрээн өңнүктер-даа
Аъжын-чемин делгевиткен.

Парның чазаан сандайынга
Арзылаңы саадавыткан,
Байгы чемни хөөреп-хөөреп,
Амданнанып чий-ле берген.

Арзылаңның кылганынга
Аштырган Пар олурупкаш,
Ол-ла дораан ойда дүшкен —
Оозу чуурлуп чаштай берген.

Кедизин-даа, шынарын-даа
Херексесес кижилерниң
Ажылының түңнелдери
Арзылаңга кончуг дөмей.

Саадавыткан — олурупкан; *кедизин* — түңнелин, кандыг болурун.

Басняны аянныг номчу.

1. Басняның маадырларын ада. Олар кылган ажылын канчаар күүсеткен-дир? 2. Кым ажылын эки кылган-дыр? 3. Арзылаң ажылын 200% кылган-даа болза, чүгө ооң сандайы шынар чок болганыл? 4. Кайы одуругларда басняның кол утказын дамчыткан-дыр? 5. Басняның эң сөөлгү строфазын кандыг үлегер домак-биле солуп болурул? 6. Бо чогаалды чүгө басня дээрл?

Басняны бир кижиге аянныг номчуп турда, ийи кижиге театржыткан үн чок көргүзүгден белеткеңер (одуруглар аразына маргылдаа хевирлиг эрттирип болур).

О. Сувакпит

Салааларым

(Үзүндү)

Салааларым саны каш деп,
Санап тургаш, билип аар мен.

Бир холумда:

Бирээ, ийи, үш, дөрт, беш.

Бирээзинде:

Бирээ, ийи, үш, дөрт, беш.

Олар шупту каттышкаштын

Он-дур, санап көрдүвүс-даа.

Оя сөглээн, шынын сөглээн

Олар шупту аттарлыг де.

Улуг салаа — удуртууйн дээр.

Башкы салаа — башкылаайн дээр.

Ортаа салаа — очулдурайн дээр.

Биче салаа — бижээчилэйн дээр.

Хеймер салаа — хевилэйн дээр.

Көрбес сен бе, шуптузу-ла

Хөйнү билир эртемденнер.

Ол-даа канчаар,
Оон ыңай база дыңна.

Бапаа-маадыр — хой кадарзын.
Бажы-курлуг — сиген кессин.
Ортаа-мерген — кажаа тутсун.
Уваа-шээжек — инек сагзын.
Биче-мөөмей — анай тутсун.

Салааларым кандыг-дыр чээ,
Салымныг-ла малчыннар аа?
Адыр-адыр,
Ам-даа улам төөгүп берейн.

Матпаадыр — баштактаныр.
Бажы-шапы — баяннаар.
Ортаа-чечен — ойнадыр.
Уян-шээжек — улус чалаар.
Бичии-бөөвей — бир ыр ырлаар.

Кандыг-дыр че, салааларым,
кайгамчык-ла артистер аа?
Мени черле үзе кирбе,
Мени дыңна, доктаадып ал.

Салааларым, шыны херек,
Тывызыкта база кирген.

«Улуг-биче алышкылар,
Узаны бээр алышкылар.
Чарылбас алышкылар,
Чазаныр алышкылар». (Салаалар)

Холдарымның салаалары
Ховар диген эртине-дир.
Амыдырал чечекшиткен
Ажылчыннар — дарганнар-дыр.

Ийи холум салаалары
Игилимни ойнап чорзун!
Ижи-биле, күжү-биле
Ие-чуртум каастап чорзун!

Хевилээйн эргижирээн сөс — үндүрейн, парлаайн (пар-
лалга черинге).

Шүлүктү аянныг номчу.

Салааларның аттарын ушта бижи.

1. О. Сувакпиттиң «Салааларым» деп шүлүү тыва улус-
туң аас чогаалының кандыг хевиринге дөмей-дир? **2.** Бо
шүлүктү кандыг аян-биле номчуур болза, ооң утказынга дүг-
жүрүл (эпчоксунуп эгенген, чоргаарланып мактаан)? **3.** Салаа
бүрүзүн бистер канчаар адаар бис, а улустуң аас чогаалын-
да олар кандыг аттарлыг-дыр? **4.** Салаа бүрүзүн канчаар мак-
тап, кымнарга дөмейлээн-дир? **5.** Авторнуң салааларга йөрээл
сөстөрүн аянныг номчааш, канчаар билип алганыңны чугаала.
6. А сен чүнү кылып билир сен, ада-иеңге канчаар дузалажып
турар сен?

Үштен эвээш эвес строфадан шээжи-биле өөрөн.

ХӨКТҮГ УЖУРАЛДАР, СОЛҮН БОЛУУШКУННАР

К.Э. Кудажы

Мыйыт

Бо төөгү мен бичиимде болган. Хөй чылдар эртип удаажыраан-даа бол, ону утпаан мен.

Күзүн чүве ийин ооңар. Бичии оолдар үргүлчү-ле балык сыырткыыштаар турган бис. Чазый ала-бугаларга, ак-балыктарга-ла чөп бис.

Улуг-Хем унунда септерге озаңнар аажок хөй болур, балыктар даңгаар-ла оларның чанынга чыглыр. Ынаар сыырткыыш октаарда, оваарымчалыг болбас болза хоржок. Бир-ле чүвеге ызырны бээр.

Өөрүм оолдар-биле дүъште балыктап тургаш, ооска ызырынган сыырткыыжым үзе соп алган мен. Хому-даарым аажок. Артында-ла дедир аткактыг, садыг

сыырткыыжы болгай. Ол шагда ындыг эт тыптыр эвес.

Эртенинде өөрүмнү мурнап келгеш, сугда сыырткыыжымны көрүгзүнүп, дүүнгү осту бакылай бердим. Сугнуң бырлаңынга караам өөрөнчиктей бээрге, көөрүмге, улуг дазыл адаанда чиңгежек чудук сыртанып алган дөрт карыш хире хүрең-шокар балык чыдыр. Катап-катап бакылаарымга-даа шимчевес.

Дааш үндүрбейн, ушкан ыяштар кырлап чорааш, эрик кырынга үне маңнап келдим. Дораан-на сыырткыыжым хендирич чешкеш, чооннадыр каткаш, дузак кылып алдым. Оомну адыр баштыг талга сыптаптым.

Дузаамны тудуп алгаш, база-ла биеэги озумга келдим. Кандыг кончуг чааш балык ийик, ам-даа ол черинде чыдыр. Чакпалары суг агымының аайы-биле чайганып каап тур.

Улуг чудук кырынга эптиг кылдыр чыдып алгаш, дузаамны ээрем дүвүнче суп киирдим-не эвеспе. Балык шимчеведи. Адыр ыяш бажында ылдыртып алган дузаамны ооң кайызындан кедирер аайын тыппайн чыдыр мен. Кудуруундан чоктадыйн дээримге, шимчеп турар. Дузак аңаа бичии-ле дээр болза, ол дораан-на хоя бээр. Балыкты дузактаарда, черле бажындан кедирер-ле болгай. Мен база ынчаар бодап алдым.

Дузаамны балыктың бажынга чедире бергеш кедиреримге, ооң сыртанып алган чудуу моондактааш, хоржок болду. Ынчап кээрге, ол та кайыын келген угааным чүве ийик, ооң чаажын ажыглааш, сыртанып алган чудуундан хоора идип алыр деп бодап алдым. Дузаам сывының бажын балыктың чаагының адаанче суккаш, доора чудуктан хоора кагып эгеледим. Балык чоорту дедирленипти, ынчалза-даа сыртанган

чудуу хоорулбайн, ооң-биле кады шимчеп бар чыдыр. Оон улам-улам кагыгылаптым. Дириг амытан чеже шыдажыр, бырлаш кылынгаш, адаам-биле эрте халыды. Чудуун база ол-ла хевээр сыртанып алгаш чоруй барды.

Ол аразында чанымга оолдар халчып келгеш:

— Чүнү канчап чыдыр сен? — деп айтыра-дырлар. Ыытташпаңар деп холум-биле имнедим. Өөрүм сок-саар дээр ужур чок:

— Сыырткыыжың тып алдың бе? — деп алгырыштылар. Чамдык оолдар мырыңай чанымга турган дазылым кырынга халчып келдилер.

— Оожум, оожум. Улуг балык чор — дээш, хая көрүндүм.

Күскү арыг сугнуң ээреминде демги балыым дөө салдап тур. Сыртанып алган чудуу хевээр. Ам топтап көөрүмге, катканың чудук боор ийик. Демги балыым бодундан ийи катап улуг балык доора ызырып алган чор. Ону доора чудук деп көргөн кижидир мен.

Улуг-Хемге өскөн улус канчап балык танывас боор: бичии балык кызыл-шокар өңнүг мыйыт болду, улуу — доора ызыртып алганы — ак өектиг бел болду.

Оларны көрүп кааш, өөрүмнүң үнү чиде берди.

Ындыг бичии мыйыт ындыг улуг белди канчап ызырып алган чоор деп кайгап шаг болдувус. Өөрүмнүң ону көргени чаяан болган. Оон башка өөрүмге мен ынча деп чугаалаан болзумза, меңээ өөрүм кайын бүзүрээрлер.

Оон көргөн чүүлүвүстүң дугайын изиг-изиг чугаалашпышаан, суг кыдыында чурттап оор Чөнүк-оол ашактың өөнге келдивис. Шай аартаан олур.

Чазын-даа, күзүн-даа өөн даңгаар-ла орта тип алыр чаңныг ашак чүве. Ынчан аңаа хемелиг кижиде чаңгыс ол турган.

Чөнүк-оол ашакка келгеш, мындыг-мындыг бол-
дуvus деп, мурнувус былаажып чугааладывыс. Ашак
сонуургаар боор деп бодаан бис, ынчалза-даа киживис
дүште-даа чок шайлап олур.

Чөнүк-оол ашак олуруп-олуруп, мынча диди:

– Бичии балык улуг балыкче кайын халдай бээр.
Улуг балык боду халдап келген болгай аан. Ынчаарга
мыйыт ооң аксынче кайын-на анаа кирип бээр, ка-
жар оп-биле былдай дүшкен-дир. Бел аскымнаан уу-
биле эрте халып чыдырда, мыйыт ооң кудурук дөзүн-
ден алган-дыр. Чиш сүрүп чорааш, боду чиш болганы
ол-дур — дээш, киживис билдирер-билдирбес хүлүм-
зүрүй-дүр. — Улуг мен дээш шоглаар болза, бичии
амытаннар база камгаланып билир болдур ийин.
Улуургактың угааны чок.

Ам бодап чоруурумга, ынчан Чөнүк-оол ашак
кончуг-ла өртектиг сөс чугаалаан ийин.

Удаажыраан — узамдыккан; *чөп* [чөъп] — өй; *озаңнар* — чудук-ыяш тырлып доктааган; *оска* — озаңга; *моондактааш* — шаптыктааш; *аткак* — кертик; *тыртпа* — илбек.

Чогаалда балыктарның аттарын орус дылче очулдургаш,
кыдыраажыңга бижип.

1. Бо кандыг хевирниң (жанр) чогаалы-дыр: тоол бе, чечен чугаа бе? 2. Чогаалда болуушкун чылдың кайы үезинде база каяа болган-дыр? 3. Бичии оол сыырткыжын канчап чидирип алган-дыр? 4. Чиңгежек чудук сыртанып алган балык деп көргөн чүвези чүү болганыл? 5. Мыйыттың белди ызырып алганын өөрүнүң көргени чүге чаяан болганыл? 6. Чөнүк ирей оолдарның чугаазын чүге элдепсинип сонуургавааныл? 7. Балыктар-биле болган таварылга кижилерге чүнү угаадып болур-дур? 8. Чөнүк-оол ирейниң «Улуургактың угааны чок» деп сөстөрүн оол улгадып келгеш, чүге «кончуг-ла өртектиг сөс» деп үнелээнил?

«Мезилде» болган таварылганы оолдуң эвес, а Чөнүк-оол ирейниң адындан эдерти чугаала.

Ууттунмас тоорук

(«Чайгы хуннер» деп чогаалдан эге)

Ол кавыда ыяш дээрге янзы-бүрү. Дыттар кедергей хөй. Пөш база-ла эндерик. Олар ылаңгыя сирттерде болгаш оларның ээн эъттеринде үнгүлээн.

Аалдан элээн ыракта бир каът бар, а ооң бажында пөштер өскелеринден илейти-ле ылгалдыг, чоон-чоон, селбегер-селбегер, будуктары чоғдур-чоғдур. Оларже үнери эптиг. Оларда тоорук – ууттунмас, будуктуң чаңгыс адырында безин дөрт-беш тургулаар. Шериг-оол оларны шагда-ла эскерип кагзажок, оларның биле үрелдежир чай-даа, үе-даа тыппайн келген.

— Хойну мен дозуп чорууйн шиңме, кырган-ачай? Демгизи удурланмаан.

— Ынчал харын, оглум. Ыратпайн, ээп чор. Мен дораан соондан чеде бээр мен.

Шериг-оол халып-ла баткан. Демги каъттың ужунга чорааш, хойну-даа доскан. Биеэги-ле пөштер бо. Чоокта чаа-ла ак-сарыг, чочагай дег бичии тооруктар улгаткылаан: хеверти үрүпкен чүве дег, чооннаан, шөө тыртыпкан чүве дег, узаан; өңү база өскерлип, соокка доңган кижичаагы дег, хүрең-кызыл апаргылаан; кирбиктери безин эриннели бергилээн, ындыг тооруктарны сайлаары безин белен. «Болар ам чылан-караанга чытпас. Быштак чемче шагда-ла кирген, харын-даа ак сай чеде берген болду бе».

Дыдыраш, ногаан пөшче кайгап алгаш тура, Шериг-оол ындыг янзы боданган. Ооң уламындан чаагының суу чайгаар-ла сайырап эгелээн. Канчап анаа-ла кайгап алгаш турар боор!

Пөшче үнер дээш, сапыының бирээзин ужулгаш, куу чудук кырынче пет кылдыр каапкан. Аңаа улаш-

тыр бир-ле чүве: хилир-халыр, далдыр-дулдур дээн соонда ыяш-даш чайырткайны берген. Шериг-оол меңнээш, арны изиш кыннып, олурган боду тура халып келген. Оон база бирээ демгизинден-даа артык дагжап үнген: хилир-халыр! Далдыр-дулдур!.. Шериг-оол алгырыпкан, а чогул канчаар алгырыпканын боду безин билбейн барган.

Оон уштуп октапкан идиин ала тыртып алгаш, бир буду идиктиг, бир буду кызыл-даван, хая көрнү-көрнү пөштер аразындан ушта маңнап келгеш, хойган дилги дег, аргаже дедир көрүп турган.

— Чүнү кайгап тур сен?.. Идиң бирээзин чоп уштуп алган сен? — деп, артында бир кижиги айтыра берген. Хая көрнүп кээрге, кырган-адазы өлезин мунупкан, хыйырак кырында, тураскаал дег харап турган.

— Мында чүвелер будук сый соп-тур, кырган-ачай.

— Кайда? Чүү чүвелер?.. Бээр келем.

Шериг-оол чеде маңнай бергеш, тайылбырлаан.

— Аа. Ол болза кара-куштар-дыр. Анчыг куштар, кижиги девидедир. Сен хамаанчок, мен безин девидээр кижиги мен — деп, кырган-ачазы чугаалаан.

Ооң соонда Шериг-оол ол черже чоокшулавас, ону оюп чоруур апарган.

Илейти-ле — көзүлдүр-ле; *чогдур* (будуктары) — халагар; *хеверти* — дөгдейтир, шартайтыр; *өлезин мунупкан* — өле аъдын; *хыйырак кырында* — кадыр кырында.

Тооруктуң канчаар бышканын бижээн узун домакты тып-каш, ушта бижи. Бо домакта деңнелгени дыйлагар шыйыг-биле демдегле.

1. «Ууттунмас тоорукта» болуушкун кайы үеде база каяа болуп турар-дыр? 2. Чогаалдың кол маадыры кым-дыр? Ол чайлагда кырган-ачазы сугга канчаар дузалажып турар-дыр? 3. Шериг-оол-биле кандыг солун ужурал болган-дыр?

4. Сен акыларыңны эдерип, тооруктап чораан сен бе? Тооруктаар кижиге тайгага кандыг дүрүмнерни сагыыр уjurлугул?
5. Чогаалда бойдустуң кандыг булуңунуң чурумалын чуруп көргүскен-дир? Ону тыпкаш, номчу. 6. Чогаалда «хилирхалыр, далдыр-дулдур!» деп өттүнүг сөстөрүн чүгө ажыглааныл?

Бойдус чурумалын шээжи-биле өөрөн: *«Аалдан элээн ыракта бир каџт бар дээш, ... дөрт-беш тургулаар»* деп черге чедир.

БОЙДУСТУҢ ЧАЖЫТТАРЫ

М. Пришвин

Алдын шынаа

Бир суурга чурттап турган бис. Бистиң соңгавыстың дужунда шынаа бар, ында частып оран эмгесанчок сарыг чечектерден бүгү шынаа алдынналып чыдар. Улус ону көргөш: «Кончуг-ла чараш-тыр ам! Шынаа алдынналган!» — дижип турар.

Бир-ле катап кончуг эрте тургаш, балыктаар дээш бар чыда, шынааны көөрүмге, алдынналчак эвес, а ногаан апарган болду. Дүш үезинде чанып оарымга, шынаа база катап алдынналы берген тур. Оортан мен ону топтап көрүп-ле эгеледим. Шынаа кежээликтей база-ла ногаарара берди. Ынчаар орта мен сарыг чечектерни барып тып алгаш көөрүмге, калбак кулакчыгаштарын хавырылдыр тыртып ап-тыр. Бистиң адыжывыстың ишти сарыг турган дижик, ынчаарга бис адыштаныптар болзувусса, сарыг чери көзүлбейн

баар-ла болгай. Ол база-ла ындыг янзылыг болган. Эртөн хүн үнүп кээрге, сарыг чечектер частып кээр, ынчаар орта шынаа база катап алдынналчак апаар чүве чорду.

Оон бээр-ле сарыг чечек бистиң сонуургаар чечек-теривистиң бирээзи апарган, чүге дээрге ол чечек кежээликтей бичии уруглар бистер-биле деңге удуп эгелээр болгаш эртен бистиң-биле кады туруп кээр. (К. Сүттүг-оол очулдурган)

Алдынналган — алдын ышкаш өңнүг болган; *оортан* — оон; *хавырылдыр тыртып ап-тыр* — чечектерниң кулакчы-гаштары хагдына берген.

Эң сөөлгү домактан удурланышкак болгаш чоок уткалыг сөстөрни ушта бижи.

1. М. Пришвин чогаалын чүге «Алдын шынаа» деп адааныл? 2. Шынааның эртен-кежээ ногаарарып, а дүъште алдын-налып турганының чажыдын бичии оол канчаар билип алгандыр? 3. «Алдын шынааны» бойдус чурумалы деп болур бе? 4. Сен бойдустуң кандыг өскерлишкиннерин эскерген сен?

Шынааның эртенги болгаш дүштеки чуруктарын чу-рааш, адаанга чогаалдан утказынга тааржыр домактан ушта бижи.

С. Комбу

Чогум чүл ол, уруглар?

Хараачадан бакылап,
Карак баскан «оттарны»
Кежээ Орлан удуурда
Хенертен кээп көрүп каан.

Оюн эреп, чивеңнеп,
Оолду харап, электеп,
Эрте удуур чалгаа деп,
Эгендирип турган дег.

Бичии Орлан оларны
Билип чадаан, танываан.
Сонуурганчыг, чараш-даа
Чогум чүл ол, уруглар?

Хараача — тогана, өреге; *эгендирип турган* — ыяттырып турган.

Шүлүктү аянныг номчу.

Шүлүктүң үш дугаар строфазын орус дылче шенеп очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. С. Комбу шүлүктү улустуң аас чогаалының кайы хевиринге дөмей кылдыр бижээн-дир? 2. Автор «карак баскан оттар» деп чүнү тывызыктай бижээн-дир? 3. Чивецнешкен сылдыстар Орланны чүү деп турганзыг болган-дыр? 4. Орлан чүгө сылдыстарны танывайн барганыл? 5. Деңнелге аргазын ажыглаан домакты аянныг номчу.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

С. Сюрюң-оол

Хек

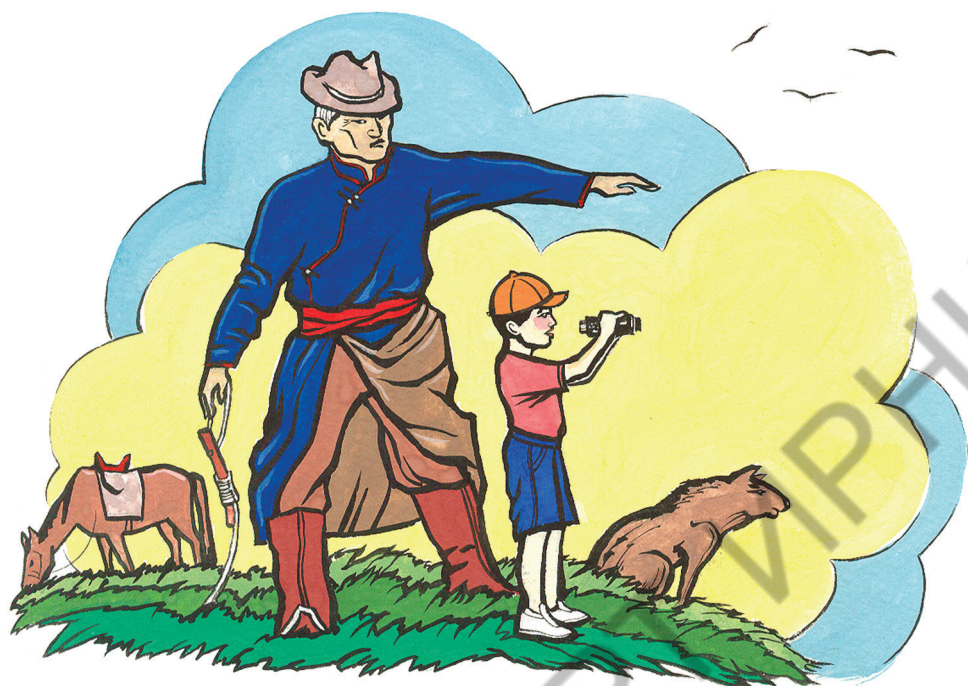
(«Чайгы хуннер» деп чогаалдан эге)

Кырган-ачазы сөзүн ээлээн: өле аъдынга оглун ушкаргаш, Көстүкпен биле Черликпенни эдерткеш, чорупкан. Хөө ышкаш даңды кара хойлар дистинчип алгаш, шуужупкан. Адашкылар сиртти куду баткаш, бир буттуң кожагарында эзер ышкаш кертилекке кээп дүшкөн. Хой-даа калбак аргаже кирип каан. Кырган-ачазы оглун айбылаан:

— Халып баткаш, хоювусту өрү дозуп көрөм, оглум, кашпагай кижи.

Ол аразы элээн ырак, ыяш иштинче база кирер апаар. Шериг-оол бөзүр кырындан харап туруп-туруп ойталаан:

— Коргар мен, кырган-ачай.

— Пуу-хайт, кончууңну але. Ам кезей бергениң ол бе? Эр кижии кортук боорга, багай-ла болгай — дээш, ыттарын сукурупкан. Үңгүрлер касканнап чыткан ыттар баштарын көдүрүп, думчуктарын сунгаш, ээзинче кайгап алгаш турган.

— Көстүкпен! Черликпен! Тфу! Хой — деп, ашак холу-биле имнээн. Ыттар-даа, аң сывыртаан чүве дег, чаржып-ла баткан. Удатпаанда хойлар, шынап-ла, дедир эглип эгелээн.

Шериг-оол ыттарның дыңнангырын, хой кадар-жып өөрөнгенин, кадарчының сөс-домаан билирин пат-ла кайгаан.

Ол аразында хек эде берген.

— Кук-куук! Кук-куук!..

— А, кырган-ачай! Хек уя-даа тутпас, оолдарындаа азыравас, а өске куштарның уязынга оглун төрүп каар деп өөрөнгөн бис. Ындыг але?

— Ийе.

— Ол багай аа, кырган-ачай! Башкывыс ынча дээр чораан.

— Чүү? Хектиң оглун азыравазы бе? Ол багай бол-байн канчаар, оон багай чүве чок.

— Ынчаарга өске уяга канчап чуургазын салыптарыл, кырган-ачай? Куштар ону сывыртатпас чүве бе?

— А сен ону башкыңдан айтырбадың бе?

— Чок, кырган-ачай, уттупкан чордум. Черле кымдан-даа айтырар дээш, уттуп чораан кижин мен. Ам сактып келдим.

— Уязын черге, сиген аразыңга тудуп алгаш, аңаа төрүүр кушкаштар бар. Ындыг аа? Чижээлээрге, боралдыр ышкаш аан. Ындыг кушкаш көржүк сен бе? Чок де. Ынчаш көргүзөр мен шинме... А хек төрүүр мурнунда ыяш бажыңга олура, кайда уя барын бүдүү көрүп алыр. Кушкаш уязыңга кээп хонуптар орта, хек ооң чаныңга хонуптар. Демгизи, кандыг-бир араатан куш деп бодааш, дезиптер. А хек ооң орнунга олуруптар чүве-дир. Хөөкүй кушкаш оолдарын хопталап, девидеп, алгы-кышкызын төп дескиндир ужуп турар. Ол аразыңда хек чуургазын уяда чуургалар аразыңга салып кааш, чоруй баар.

Хектиң оглу улуг, оон аңгыда демгилерни мурнап частыр. Хоптаа база хөлчок. Бичии кушкаш ону тоттурар дээш, ары хүннү бадыр далбайтып-ла турар боор чүве-дир. Билдиң бе?

Боралдыр — арга кыдыы ийлерге турар бичии кушкаш. *Өле* — куу-көк; *даңды кара хойлар* — бүдүнү-биле кара хойлар; *сиртти куду* — дагның бедик черин куду; *кертилек* — дагның ийи кырының чавыс чери; *бөзүр* — улуг эвес хаяларлыг бедик чер (бедигээш); *сукурупкан* — кыйгырыпкан; *боралдыр* — ак-куу кылдыр.

Шериг-оол биле кырган-ачазының аразынга хек дугайында болган диалогту аянынг номчуңар.

1. Шериг-оол кырган-ачашкылар-биле ооң мурнунда ужурашканывысты утпаан боор сен, оол чүге аргаже киреринден кортканыл? **2.** Кадарчы кижиниң ыттары кандыг болур-дур, олар Шериг-оолду чүзү-биле кайгадыпкан-дыр? **3.** Хектин дугайында чүнү билип алдың? Өске уяга канчаар чуургазын арттырып каар-дыр? **4.** Боралдыр деп чүү ындыг кужул? **5.** Боралдыр биле хекти кымнар-биле деңнеп болур-дур? **6.** Бо чогаалды эде адаар турган болза, канчаар адаар сен?

Боралдыр деп куштуң дугайында кыска тоолдан чогаат.

Эгези: Шыяан ам, бир-ле черге кежээ Боралдыр деп куш-каш чурттап чораан чүвең иргин. Ол оолдарынга аажок-ла ынак. Бир-ле ...

Г. Скребицкийниң-биле

Кушкаштарның медээзи

Улуу кончуг калбак-калбак харлар агаарга дескинип, ээртинип бадып турган. Ыяшка дүшкен хар чоорту кылыннап келген. Ыяштарның будуктары эглип, баштары халайып эгелээн.

Хенертен бир-ле чүве дарс дээн соонда, черде кээп дүшкени дыңналган. Ол болза терек будуу кээп дүшкени ол чүве-дир. Ооң дегген будуктарындан ожук төктүп бадып турган.

Ол аразында арга иштинде, бир-ле черде кушкаш эде каапкан. Аңаа бирээзи база харыылаан.

Ам аязыр-дыр. Чүге дээрге дээр кыдыында булут чугалаан, кушкаштар база эде берген.

Дээрниң аязырын билип каанда, кушкаштар бот-боттарын медээлежип, этчи бээр.

Ээртинип бадып тур — эргилип бадып тур; *ожук* — ыяштың будуунда хар.

Орус-тыва словарьның дузазы-биле *вращаться, кружиться* деп сөстөрни тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Тыва чоннуң куштар-биле холбашкан эскериглерин номчааш, хөй сек орнунга чогуур сөстөрни киир бижи: *Кара торга сыыладыр эдер болза, ... дүжер. Кара торга каргыраалап эдер болза, ... дүжер. Аңгыр эде берди, ... удавас келир. Хек эде берди, ам-на ... саглаңнаар. Матпадак эде берди, ... быжар өй келген.*

Киир бижиир сөстери: *соок, чылыг, чанган куштар, оът-сиген, тараа.*

1. Г Скребицкий чогаалын чүгө «Кушкаштарның медээзи» деп адааныл? 2. Кышкы аргага куштар эдер болза, олар чүнү медээлеп турар боор-дур? 3. Кышкы бойдус чурумалын тыпкаш, номчу. Аңаа чуруктан чуру.

Улуг кижилерден бойдустуң аязыр азы соорунуң дугайында дээр, ай-биле холбашкан 2–3 эскеригден айтыргаш, кыдыраажыңга бижи.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. АККЫР ХАРЛЫГ КЫЖЫМ

Б. Хөвөңмей

Кыш

Эртенги хүн дагдан безин
Элээн бедээн хирезинде,
Туман-биле арнын шуглап,
Думаалайлап каан-даа ышкаш,
Бирде көстүп, бирде чаштып,
Бижииргээнзиг чацнап туру.

Дескиндир топтап көрөм:
Дээр-даа, чер-даа катчы берген.
Аргада төш Соок-Ирей дег,
Ак хар бөргүн кедип алган.

Хөнү шиви будуктарын
Хөвөң-биле шимеп алган.

Кыштың черле кылбазы чок:
Хыраа безин соңга хээлээн,
Крышалыг бажыңнар-даа
Кыштың чаңын эдергештиң,
Кылын харны энчек кылып,
Кырын шыва тыртып алган.

Ажы-төлдүң оюну безин
Ак хар-биле дүрзү тудар,
Хөглүг оолдар, кыстар-даа
Хөртүк-биле каккылажыр.
Кырганнарның кылажы-даа
Кыжырт-кыжырт кыннып чоруур...

Думаалайлап каан-даа ышкаш — кудада келин кыстың арнын дуглай кедирер шывыг-даа кедирген ышкаш; *хөнү* — дорт; *энчек* — чадыг, шывыг.

Шүлүктү аянныг номчу.

Шүлүктен деңнелгелерни ушта бижи.

1. Эртенги хүннү чүгө «думаалайлап каан-даа ышкаш» деп турарыл? Автор кандыг уран-чечен арганы ажыглаандыр? 2. Аргада төштү чүгө Соок-Ирейге дөмейлээнил? 3. Үшкү строфада чогаалчы диригжидилге аргазын канчаар ажыглаандыр? 4. Уруглар кандыг оюн ойнап турарлар-дыр? *Кыжырт-кыжырт* деп дааш өттүнгөн сөстү чүгө ажыглааныл?

Шүлүкте одуругларны ажыглавышаан, чурукка кыска чогаадыгдан бижи. Даяныр сөстери: *хүн бедээн, аяс чылыг хүн, аккыр хар, тайга-сын, даглар, хевистелдир шыпкан, шынаа-шыкты, хадың, терек, шивилер, хыраа, кылаңнашкан, ыяштарның будуктары, кышкы дыштаныр хүн, агттыг оол, одар, инектер, дузалажып турар.*

Кыштың шүлүкчүзү

Башкы харлар дагны, шөлдү
Маңган кылдыр будуй кааптар.
Хараачыгай кызыл элден
Хайгыыл кылып ужуп үнер.

Чочак шиви будуун чаткаш,
Ожук харны дозуп алыр:
Чогаал бижиир шүлүкчү дег,
Оожум-шөлээн боданы бээр.

Маңган [маънган] — дыка ак; *хайгыыл* — разведка; *ожук хар* — ыяш будуунда хар.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Кыштың кайы үезин чуруп көргүскен-дир? Чүгө ынчаар бодап тур сен? **2.** Кымны азы чүнү «кыштың шүлүкчүзү» дээн-дир? **3.** Шүлүкте диригжиделге аргазының чижектерин тыпкаш, тайылбырла. **4.** Чогаалчы диригжидилге аргазындан өске кандыг арга ажыглаан-дыр? **5.** Одуругларның эге үжүктери канчаар аяннажып турар-дыр: кожаланчак, аралашкак, чергелешкек?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

А. Пушкин

Кыш

Соңгу чүктен булут сүрген,
Хадаан, улаан илбичи кыш
Чоруп-чоруп келгени бо.
Хар чаап, шеттер, будуктарда
Кезек-кезек туттунупкан.
Келген хары тейде, шөлде
Хевистелдир чатты берген,
Доштар хемни эрии-биле
Торгулаштыр деңнеп каапкан;

Соок чайнаан баштак кышка
Сонуургааштың, өөрүп тур бис.

(С. Самба-Людун очулдурган.)

Хевистелдир — хевис (ковёр) ышкаш; *чатты берген* — шыптынган; *соок чайнаан* — соок чаяп берген.

Шүлүктү аянныг номчу.

А. Пушкинниң шүлүүнүң бо одуругларын С. Самба-Людун канчаар очулдурган-дыр, шүлүктөн тыпкаш, деңе:

Вот север, тучи нагоняя,
Вдохнул, завыл — и вот сама
Идёт волшебница зима.

1. Автор кышты чүгө *илбичи*, *баштак* деп турарыл? 2. «...хадаан, улаан илбичи кыш чоруп-чоруп келгени бо» деп домакты бодуңнуң билип турарың-биле чугаала. 3. А. Пушкин «Хар чаап, шеттер, будуктарда кезек-кезек туттунупкан» база «...доштар хемни эрии-биле торгулаштыр деңнеп каапкан» деп домактарда кандыг уран арга ажыглаан-дыр? 4. Хар тей, шөлдү канчаар шыпканын көргүзери-биле чогаалчы кандыг чараш арга ажыглаан-дыр?

А. Пушкин биле Б. Хөвөңмейниң «Кыш» деп шүлүктөриниң кайы-бирээзин шээжи-биле өөрөн.

Очулдурукчу дээрге бир дылдан өске дылче очулга кылыр кижиге. Чижээ, С. Баруздинниң «Берге бодалга» деп шүлүүн Э. Кечил-оол, а М. Пришвинниң «Дилги чеми» деп чечен чугаазын К. Сүттүг-оол орус дылдан тыва дылче очулдурган, ынчангаш оларны очулдурукчулар дээр.

М. Кенин-Лопсан

Харжыгаш

Амдыы чаа-ла
Аяс турду,
Кайыын келдиң,
Харжыгажым?

Черивиске
Чедер дээштиң,
Сылдыстардан
Сыылаттың бе?

Аңнар изин
Айтып бээр дээш,
Кара черни
Каастаайн деп бе?

Баскан ис-ле
Балавайн,
Самнай аарак
Чаг даан, харым!

Самнай аарак — танцылавышаан.

Хөглүг аян-биле шүлүктү номчу.

Хар, харжыгаш деп сөстөрни тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Автор кандыг арга ажыглап, шүлүктү бижээн-дир? К.Ондарның «Харжыгаш» деп шүлүү-биле деңнеп, харыыла. **2.** Шүлүкте салдынган айтырыгларга харыы бээри албан бе? **3.** Адалгалыг домактарны соонда бижик демдээн барымдаалап, аянның номчу. **4.** *Хар* биле *харжыгаш* деп сөстөрнүң утказында ылгал бар бе? *-жыгаш* деп кожумак сөске кандыг утка киирер-дир: чассыткан, чаптаан, бичилеткен?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Риториктиг айтырыг (айтырыг-домак) — айтырыг хевирлиг бодалды илереткен-даа болза, харыы негевес айтырыг-домак, чүгө дээрге харыызы шуут чок азы аңаа чаңгыс эвес харыыны берип болур.

Л. Толстой

Ак кодан

(Чечен чугаа)

Ак кодан кыжын суур чанынга чурттап турган. Дүн дүжүп кээрге, кулактарын сүүрертип дыңнаалыгылааш, салын ол-бо шимчедип, ынаар-мынаар чыдыыргагылааш, олура тыртып алган. Оон терең харлап ийи-бир халыгылааш, база катап олура дүшкеш, ыңай-бээр көрдүнгүлээн: маңган ак терең хардан өске чүү-даа көзүлбес болган. Шала бусталчак соок агаар өттүр сылдыстар оожум чивеңейнип тургулаан.

Кодан улуг орук ындында тараа складаынче бар чыткан. Ол орукта шанак даажы, аъттарның был-

гыржыры, улаачыларның ыыды дыңналган. Кодан орук кыйыынга келгеш, олура тыртып алган. Кижилер моюндуруктарын көдүрүп алгылаан, арыннары көстүр-көзүлбес, салдары, кирбиктери ак хыраа апарган, тынган тыныжы бусталып чораан. Аъттарының дери хыраалыг, хомуттары кыжыраан, терең харга доктаай каап чораан. Ашактар аъттарын кымчылап каап чоруп орган. Ийи ашак аразында чугаалажып, бирээзи аъдын оорлаттырыпканынга хомудап чораан.

Шанактыг кижилер эрте бээри билек, ак кодан орукту кеже халааш, тараа складаынче чорупкан. Бичии ыт ону көрүп кааш, соонче ээрип халаан. Күжүр кодан кылын хөртүктеп шурап-ла орган. Ыт каш-ла халааш, хөртүкке дүжүп чыдып калган. Ынчаарга кодан олура дүшкеш, таваар чорупкан. Ол-ла чоруп ора, күскү тараа шөлүнгө ийи эжинге ужуражы бергеш, хар казып ойнап-ойнап, чемнеп-чемнеп, база-ла чоруп каан.

Суурга кээрге, ыржым-на чүве. Караңгызы-даа

хөлчөк, одун өжүрүп каан бир бажың иштинде бичии уруг ыглаан, соок ында-мында дызыңайнып турган. Ак кодан тараа складынга өөрүнгө таваржып келгеш, чаглактыг шаңга кезек ойнап-ойнап, оваалап каан чыткан суладан чип-чип алгаш, харлыг крыша кырынче үнө халааш, дедир дүшкеш, өрүглүг тал кажааны ажа халааш, дедир-ле чоруп каан.

Ол чоруп орда, чөөн чүкте даң агарыксап, сылдыстар ховартап орган. Чоогунда суурда кадайлар туруп келген суглап, ашактар тараа складындан тараалап ап, бичии уруглар шимээргеп эгелээн. Орукта шанактар улам арбыдап, кижилерниң ыыды ында-мында көвүдөп келген.

Кодан орукту кеже халааш, эрги үңгүрүнгө келгеш, чыдып-чыдып, катап тура халааш, элээн бедик черге чаа үңгүр казып алгаш, бурунгаар көрүндүр чыда тыртып алган, оон кулактарын кызып алгаш, караан шиммейн удуп калган.

(Д.С. Канчыыр очулдурган)

Бусталчак — бусталып турар; *улаачы* — шанактыг аъттың дынын туткан кижиге; *хомут* — аъттың мойнунга кедирер, иштинден кидис-биле чымчаглап каан шөйбек шанак херексели; *ыржым-на чүве* — дааш-шимээн чок; *чаглактыг* — кырышывыглыг, дээвиирлиг; *шаң* — тараа шыгжап турар чер; *даң агарыксап* — эртенги хаяа чаа-ла чырып орат; *арбыдаар* — көвүдээр.

Орус-тыва словарьның дузазы-биле *кучер*, *ямщик*, *возница* деп сестерни тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. План ёзугаар чечен чугааның утказын сайгарып, чугаалажыңар: а) Ак кодан суур чанынга чурттап турган; б) Кодан тараа складынче бар чыткан; в) Кодан биле бичии ыт; г) Тараа склады; д) Даң агарыксап, сылдыстар ховартап орган.

«Ак кодан» деп чечен чугааны коданның адындан эдerti чугаала.

Соок-Ирей

Чоон ыяштыг арга кезип,
Соок-Ирей базып-ла каан.
Шивилерге чинчи баглап,
Шимеп, дерип, каастап чораан.

Дыттар, пөштер чаны-биле
Дыка-ла үр чоруп келген.
Алаак ишти ыржым шыпшың,
Айның чырыы черге дүшкен.

Ыяш санай мөңгүн кеткен,
Ында койгун самнап турган.
Чырык херел дошту каастаан,
Чылдың каазы үнүп келген...

Уткуй үнген Чаа чыл кээр,
Уругларга белээн эккээр.
Имир дүшкен дүне турда,
Ирей келгеш, эжик соктаар.

Чыдып алган бичии оолду
Чылыг шуглак тургуспастаан.
— Ажытпас мен! Чанагаш мен,
Авам база чок-тур. Кым сен?

— Соок-Ирей аалдап келдим!
Солун белек чүктөп келдим.
Аът-даа бар, боо-даа бар.
Ажыдыңар, шымдаңар! — дээн...

Имир — хүн ашкан соонда бүлүртүң үе.

Шүлүктү аянынг номчу.

Соок-Ирей, шиви, Чаа чыл, белек деп сөстөрүни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Л. Чадамба шүлүктү чүү деп байырлалга тураскаадып бижээн-дир? 2. Соок-Ирей аргага кандыг ыяштарны каастап чораан-дыр? Чүгө? 3. «Ыяш санай мөңгүн кеткен» деп домакты канчаар билип тур сен? 4. Чүгө Соок-Ирей «имир дүшкен дүне» уругларга белектерлиг келген-дир? 5. Оол биле Соок-Ирейниң диалогун аянның номчу. 6. Чаа чылга канчаар белектенип турарыңны чугаала. Соок-Ирейни чүнүң-биле өөртүр сен?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

БОЙДУСКА ХУМАГАЛЫГ БОЛУУЛУ!

М. Кенин-Лопсан

Өскүс аңгыр (Чечен чугаа)

*Куш эжинден чарылгаш, эш тыппас.
Эрги шагның үлегер чугаазы.*

Хемчик хемниң кыдыынга бир-ле дугаар келгеним ол. Тоолда кирген Кыс-Халыырның кыйыг черде чалым хаязын көрүп чораан мен... .

Сүвүр даштан туттунуп алгаш, чалгыгларже көрүп орумда, бир аңгыр бажым кырында дескинип келди. Дөрт аңгыр ийи-ийи болуп алгаш, хемни куду кылайтып батты. Олар этпек черге баргаш, шөлээни кончуг хонуптулар. Алдын-сарыг чаңгыс аңгыр, хирезин бодаарымга, эрткен күзүн эжин бооладып каапкан черин база катап эргип келгеш, ыы-сыызын

төп турганзыг болду. Дөрт аңгырның салдап чораан черинге чаңгыс аңгыр хонмайн барды. База катап мээң кырымга дескинип туруп-туруп, сүвүр хаяның артындыва ужуп чоруй барды. Ол аңгыр көзүлбейн барза-даа, сөөк-даяа кургап калган ынак эжин сактып алгырган кударанчыг үнү кулаам уюкталдырыпкан, хая безин ол кээргенчиг аялганы чаңгыландыр катаптап турган.

Эштиг аңгырны эжинден чарып каан куурумчу кижиде кээргээр сеткил кайын турар. Оранның ховар кужунуң хайыралыг эжинден чарылган черинге келгеш, ыглап турганын дыңнааш, таан кончуг муңгараан мен.

Кыйыг — кыдыг; *аңгыр* — бажы ак, чалгыннары сапсарыг, кызыл даваннарлыг суг кужу; *эетпек черге* — дугаланчак, мугулдур черге; *уюкталдырыпкан* — түүледипкен.

Турпан деп сөстү тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

Ынак эжи, кударанчыг ын, кээргенчиг аялга, эштиг аңгыр, кээргээр сеткил, ховар куш деп эпитетерни ажылчын кыдыраажыңга бижи.

1. Хемчиктин кыдыынга бир-ле дугаар келгеш, чогаалдың маадыры кандыг таварылганың херечизи болган-дыр? 2. Оолга чааскаанзыраан аңгырның кударалын чүү үлежип турганзыг болган-дыр? 3. Эштиг аңгыр кымның буруузу-биле чааскаан артканыл? Төтчеглекчилерге хомудаан сеткилицни чугаала. 4. Эжи чок аңгыр дээш, оолдуң муңгараан сеткили сеңээ чоок-тур бе? 5. «Өскүс аңгырны» номчааш, эштериңге кандыг сүмө кадар сен?

«Куштарның өңүктери болуул!» деп угаап бодаашкын хевирлиг кыска чогаадыгдан бижи. Планы: 1. Кызыл дептерже кирген куштар дугайында кыска медээ. 2. Чүгө чамдык куштар чидип турар апарганыл? 3. Түңнел. Куштарны камгалаары-биле кижиге бүрүзү чүнү кылып болурул?

Чогаал маадыры — чечен чугаа азы шүлүк чогаалының киржикчизи. Кижиги, дириг амытан, үнүш, амычок чүвөлөр, эт-херексел, бойдус болуушкуннары-даа чогаалдың маадыры бооп болур.

Ч. Кара-Күске

Хүрээлелди камгалаңар!

Хүрээлелди камгалаңар,
Хүннүң-даңның кадарыңар!
Хүг дээр отка, үер-сугга,
Күштүг хатка алыспаңар!

Бойдузувус камгалаңар,
Болчукчу бооп кадарыңар!
Төтчеглекчи кижилерниң
Дөгerezин туткулаңар!

Сугда, черде хамык байлак
Шуптувустуу — утпаалыңар.
Чеже-даа хөй, элбек болза,
Шеглиг боорун бодаалыңар!

Аң-мең, үнүш, балык-байлаң
Ам-даа өзүп, арбыдазын!
А бистер оларларга
Авыралдыг болуулуңар!

Тоомча чокка көрүп орбайн,
Күштү мөөңнеп, туржуулуңар!
Долгандыр-ла чапты берген
Хүрээлелди камгалаңар!

Хүрээлел — кижини долгандыр турар бүгү өртемчей; *төтчеглекчи* — бойдуска кам чок кижиги; *шеглиг* — өйлүг; *арбыдазын* — көвүдезин; *авыралдыг* — дузалыг.

Шүлүктү кандыг аян-биле номчуурун (чагыг-сүме, алгап-йөрээн, дужааган, кыйгырган) бодап алгаш, номчу.

Ажылчын кыдыраажыңарга *«Не забывайте! Все богатства земли принадлежат людям!»* деп кыйгырыгны бижээш, аңаа чоок уткалыг одуругларны шүлүктөн тыпкаш, ушта бижи.

1. Шүлүктү автор кандыг аян-биле бижээн-дир? 2. «Хүг дээр отка, үер-сугга, күштүг хатка алыспаңар!» деп кыйгырыгны канчаар билип алдың? 3. Үш, дөрт, беш дугаар строфада чагыгларны күүседир-биле херек кырында чүнү кылып болур сен?

Шүлүктүң утказынга дүүштүр плакат-чуруктан чурааш, адаанга шүлүктөн тааржыр одуругларны бижи.

Сонуургактарга. *Плакат* (немец дылда plakat «чарлал, афиша») — суртаал-кыйгырыглыг, рекламалыг азы өөредиглиг сөзүглел бижээн улуг хемчээлдиг чурук.

О. Сувакпит

Эмнеп алган

Улуг-хүнде кино көргөш,
Угбам сугже чоруп ор мен.
Орук черде сынган чечек
Ондап-остап ыглаан чыдыр.
— Канчап бардың, чечек? — дигеш,
Халып баргаш, тудуп алдым.

— Дем бир уруг эртип чыткаш,
Тевер орта сына бердим.
Адам хүнден, ием черден
Ам-на чарлыр дээним ол-дур.
Ынча дигеш, күжүр чечек
Ыглап-сыктап дам-на барды.

Салбактары чоорту кадып,
Саргарган дег апардылар.

Холда чораан сакпыңымга
Хоюг хөрзүн, сугну холааш,
Чечээм ынаар олуртуптум,
Черге эмнеп эгеледим.

Удаваанда чараш чечээм
Улам өң киир салбакталып,
Карактарын чивеңнедип,
Каттырымзап, көрүп келди.

Ондап-остаар — човууртаар.

Кожа олурар эжиң-биле роль аайы-биле шүлүктү аянынг номчуңар.

Адам хүнден, ием черден, чараш чечээм дээрге кандыг уран арганың чижектери-дир тыпкаш, ажилчын кыдыраа-жыңга бижи.

1. Чогаалчы кандыг уран арганы ажыглааны-биле чогаалдың маадырлары (кижи, чечек) чугаалажып турар-дыр? **2.** Бо шүлүк уругларны чүгө өөредип турарыл? **3.** Тыва идиктиң бажы чүгө ыргак баштыг деп бодаар сен? Улуг кижилерден чоннуң ёзу-чаңчылында чүү деп тайылбырлап турарын айтыр. **4.** Сөөлгү строфада диригжидилге аргазын автор канчаар ажыглаан-дыр?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

АВТОРЛУГ ТООЛДАР

С. Пюрбю

Сагынтыр күске

Кызыл-Дилги бир-ле катап
Кырлаң ашкаш, ойга келген,
Чимзенгилеп, олча хайып,
Чикти куду бадып орган,
Карак уунда бир-ле чүве
Кажараш дээн, топтап көргөн:
Хараганнар доорзунда
Кара-Күске маңнап чораан.
Кызыл-Дилги көжээ ышкаш,
Кыймыш кынмайн, кедеп турган.
Кара-Күске сезик-даа чок,
Харагандан үне маңнааш,
Сарыг чашпан аразындан
Сагыш амыр чемней берген.

Кедеп турган Кызыл-Дилги
Хенергедип туруп-туруп,
Чаштаан көс дег, шурай берген,
Чандыр албайн, тудуп алган,
Чаагының суу төктүп,
Чара дайнаар кыры келген,
Ааста кирген күске күжүр
Арга бодап, кыйгы салган:
— Айылдыңар, хайыраатым,
Айның саны каш-тыр бөгүн?
Менээргенген даамай дилги
Мерген бичээ алзы каапкан:
Арыг Дээрде айже көргөн —
Алды чааның хүнү болган,
Харыылаар дээш, аксын ашкан,
Кара-Күске үнө халаан,
Чандыр-соора тудуп чорда,
Чашпан кирип, чиде берген.

Арга билбес, күжүн дөгээр
Аазатпайның шорuzu-дур!

Кырлаң — улуг эвес даглыг сын; *ой* — чавыс чер; *чик* — чоога; *хенергедип* — чай алындырбайн; *айылдыңар* — айтып көрүңер, чугаалап көрүңер; *даамай* — таваар.

Авторлуг тоолду аяанныг номчуңар.

«Арга билбес, күжүн дөгээр аазатпайның шорuzu-дур!» деп одуругларны бижээш, канчаар билип турарыңны 2–3 домак-биле бижи.

1. Тоолдуң автору кым-дыр? Бо чогаалчы дугайында чүнү билир сен? 2. Тоолдуң маадырларын ада. Оларның дузазы-биле кандыг кижилерниң аажы-чаңын көргүскендир? 3. Кара-Күске айыыл-халаптан чүнүң ачызында дириг үнген-дир? 4. Кызыл-Дилги күскеге чүгө аштырыпканыл? 5. Дараазында авторлуг тоолду номчааш, бо тоол-биле деңнеп чугаалажыңар: дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин тывыңар.

Угаанныг Күскежик
(Тоол)

Күскежикти читкелепкеш,
Кажар диис ырлап орган:
— Карааң шимме, кортпа, чажым,
Күске-моортай болу кааптаал.

Сергеп чадап орган күске
Сести-сести харыылап-тыр:
— Ындыг оюн ойнавас деп
Ынак авам чагаан чүве.

— Өске чүве бодай бербе,
Өөрлежип ойнаалыңар.
— Хөңнүм черле чогулу — деп,
Хөөкүй күске чаннып орган.

— Дииспей болуп, бичии када,
Дидимненгеш, ойнавыт че.
Мен бодум күске болуйн,
Менче көрем, күске — деп-тир.

Карактарны дуглай шарыыр
Кайгамчыктыг оюн-дур бо.
Шак бо улуг аржыыл-биле
Шарыттынып алыылы че.

Шарыг адаа ажык черден
Шаңгыр караан бүдүү көрүп,
Кажар моортай күскежикти
Халытпас-даа, мындыг бооп-тур.

— Даван-даяам шылай берди,
Дамыр-күжүм төне берди,

Хере тепкеш олуарын
Кезек када чөпшээре — дээн.

— Туруптуң бе, ындыг-дыр че,
Тудуп орайн, дыштанып ал,
Арай ынчаш база ойнааш,
Арыг ханың соргай мен аан!

Амдажаан диис хөглөп орда,
Амдыы күске ыглап орган.
Ынчалза-даа кажаа тиинче
Ыдып берген күскөң иргин.

Кайгай берген дииспеек:
— Канчап бардың, кажыккай? — дээн.
— Талыгыр мен, тыппас-даа сен,
Таптыын көрөм, ол боор — диген.

Чоогаа күске чуглуп келгеш,
Чогум үңгүр көрүп каап-тыр.
Чылыг, чымчак үңгүр ээзи
Чыдыг кырза болган иргин.

Чидиг диштиг, караа көскү,
Чилби-туткуш, чорбас чер чок,
Дагаа оглун суурдан хүннүн
Дажыглап кээр дайзын иргин.

Аңнап чораан кырза келгеш:
— Адың кымыл, таныжаалам,
Үңгүрдүве кирген-дир сен,
Үнүп келем, ойнаал! — диген.

— Карак шарып ойнаар бис бе?
Моортай-күске болур бис бе?
— Кайын боорул, кырза бис дег,
Мортук орта чаштып ойнаал.

— Ындыг болза, ойнапкаштың,
Ылап шынчы кагжы кааптаал.
Мен-даа — аң мен, сен-даа — аң сен,
Мен-даа — күске, сен-даа — кырза,
А сен — кажар, а мен — мерген.

Чогум кым-на мерген болур,
Чоруй барзын, арлы берзин!

— Аңаа тур! — деп алгырбышаан,
Чыдыг кырза сүрүп-ле каан.
Арга кезий маңнаан күске
Чыткан төшчө чашты берген.

— Тоорук чууктап ойнаалы! — деп,
Дораан диңнер кый дей берген.
— Ойнаар туржук, ооргам аараан,
Ол-даа хей — деп, күске сөглээн.

Амдыы күске улчуп чорааш,
Аян шыкка чедип кээрге,
— Кызыл-үгү шуптувусту
Кыра теп каар четти-ле! — деп,
Пагажыктар дуза дилеп,
Паккыладыр алгырышкан.

Дилегзинип күске көөрге,
Дииспейзивес, кушсувас-даа,
Диистин караа сыгыр калыр,
Диизе дег карактарлыг.
Ээтпек хаайлыг шокар үгү
Ээргиштелдир ужуп орган.

Оон ам күске угаан-кут чок,
Оңгардыва чашты берген.
Үгү дээрге кылайтпышаан,
Үзүпкү дег чавыс келгеш:

— Ойнаалы че, өңнүккей! — деп
Орай дүне кыйгыргылаан.

— Чаштып ойнаал! — диген күске,
Аргаа союп, ховаа маңнап,
Аткаар көрбейн, дезип чорааш,
Чап-чаа кескеш, кургадып каан
Чаш көк сиген адаандыва
Чашты берген — үгү тыппаан.

Оон ам күске саваң, суг чок
Арнын чунуп, чазаттынгаш,
Ада-ие аалын дилеп,
Атпаңнадыр шошкувуткан.

Үр-ле чорааш, тейже үнгеш,
Үңгүрүн тып алган иргин.
Ава күжүр төлүн көргөш,
Амыраанын канчаар ону!
Өөрү-биле күске күжүр
Өөрүшкүлүг ойнай берген.

(О. Сувакпип очулдурган)

Читкелепкеш — читкезинден туткаш; *чаннып* — өршээл дилеп; *шаңгыр* — чырык-ногаан, бышпаан кат дег; *чогум* (үңгүр) — таарымчалыг; *мортук* — үңгүр; *улчун чорааш* — тояап чорааш.

Рольдар аайы-биле аянныг номчуңар.

Тоолдуң маадырларының аттарын орус дылче очулдур-
гаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Самуил Маршак деп кымыл? 2. «Угаанныг Күскежик»
деп тоолда каш маадыр бар-дыр? Маадыр бүрүзүн тоолда оду-
ругларны ажыглап, чугаала. 3. С. Пюрбюнүн «Сагынгыр Күс-
кежик» биле С. Маршактың «Угаанныг Күскежик» деп
тоолдары чүзү-биле дөмей болгаш ылгалып турар-дыр? 4. Тыва
болгаш орус чогаалда утказы дөмей оон өске кандыг чогаалдар
билир сен?

С. Пюрбюнүң «Сагынгыр Күскежик» биле С. Маршактын «Угаанныг Күскежик» деп тоолдарынга чогаадыг үнелелден бижи: 1) Тоолдарның кайы маадырын мактап болур сен, чүгө? 2) А кайы маадыр опчок чоруу-биле сеңээ таарышпайн барды? Аңаа кандыг сүме кадып болур сен? 3) Тоолдарны номчааш, бодуңга ажыктыг кандыг түңнел кылдың?

С. Пюрбю

Кажар диин

Чазый Чекпе хуннү бадыр
Чаңгыс-даа чиш тыппайн келген,
Кежээликтей өзен куду
Кедеңгирлеп бадып орган.
Салбагар пөш баарында
Чаңгыс Диинч чемнеп чораан.
Чымчак харны оор Чекпе
Шылырт кылбайн, кедеп келген,
Каразынмаан хөөкүйнү
Халыткан чок база берген.
Чадаарында күжүр Диинч
Чаннып-тейлеп дилег кылган:
— Өлүрерде, сөзүн алыр,
Өчүүм берейн, болгааңарам,
Арган-дорган, дайнам четпес,
Аргажогум көрүңерден ...
— Чалгааң хайнып, семирбээниң
Чарбык эвес, дөмей чиир мен...
— Салбагар пөш бажында дөө
Чаңгыс тоорук көстүп олур.
Чидип, дезип, кайнаар баар мен?
Чириңерде, чемзиг болзун,
Ону барып, чемнеп алыйн,
Ооң соонда чооглаар силер...
Ажырымчы, хоптак Чекпе
Ажыын харааш, чөпшээрепкен,

Дүжүп кээрге, дайнап аар дээш,
Дүнээ чедир манап келген.
Амыраан Диинң сукурупкаш,
Адыр пөшче үне халааш,
Ыяш-ыяш бажы-биле
Ырай берген чүвең иргин.
Артык сеткил, хоптак сеткил
Ара дүжер. Чижээ бо-дур.

Чекпе — сүт ижер, үнелиг кештиг араатан дириг амытан (күзеннер бөлүүндөн); *өзен* — бичии чоога ой; *сукурупкаш* — сук-сук кылдыр алгырыпкаш.

Тоолду аянныг номчу.

«Два арбуза одной рукой не удержишь» деп Кавказ чонунуң үлегер домаан тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи. «Кажар диинң» деп тоолга бо үлегер домак хамаарылгалыг болур бе, тайылбырла.

1. С. Пюрбюнүң «Кажар диинң» деп тоолунуң маадырларының кайызы сеңээ таарышты? Чүге? 2. Сагынгыр Кара-Күске биле Диинң бот-боттарыңга дөмей-дир бе? Чүзү-биле? 3. А Чекпе биле Кызыл-Дилги дугайында чүнү чугаалап болур сен? 4. Бо тоол кижилерге кандыг сүме кадып турар-дыр?

«Хуулгазын сөс» деп оюн: *диинң* биле *дилги* деп сөстөрниң «+» азы «-» демдээн тодараткаш, демдээниң аайы-биле бодунче кандыг сөстөрни магнит ышкаш сорунзалай тыртып болурул, бижи. Оон ол сөстер-биле харылзаалыг чугаадан тургус.

С. Пюрбю

Оптуг Чыккылаа

Орзагар даш баарында
Оолдарын чемгерип каап,
Чыккылаа дээр ала кушкаш
Чыккыңайндыр эдип орган:
— Чык-чык! Чык-чык! Шымдаңар!
Чымчак шерги чыып келдим!

Чикти куду көре каапкан,
Чилби Дилги чоктап орган.
Ажы-төлдүң тынын алыр
Аргазы чүл? Канчаар-чоорул?

— Чык-чык! Чык-чык! Ыытташпаңар!
Шымда Дилги чедип келди!
Даштан дүшкеш, мегеленип,
Чалгыннарын сөөртүп алгаш,
Далбаңайнып, ужуп чадап,
Шала кедээр калгып-ла каан:
— Чык-чык! Чык-чык! Ат-ла болду!
Чырык хүнүм, тыным өршээ!
Ынчап чорда, Дилги чүү боор,
Чыккылааже шурай берген,
Ынчалзajok холга кирбейн,
Чыккыңайнып дөө-ле орган:
— Чык-чык! Чык-чык! Ажырбадым!
Чырык хүнүм өршээлдиг-дир!
Маңнавышаан, амдыы Дилги

База катап шурай берген —
Аскак кушкаш алдырбас-даа,
Аайын тыппайн, пат-ла кайгаан.
Уязында төлдеринден
Мелегейни ынчаар оптап,
Узак черге эккеп каапкаш,
Менди-кадык ужа берген.

Арга улуу — артык эвес,
Артык улуу — аартык дижир.

Оптуг — кажар; *орзагар* — бурунгаар шиштелдир үнө берген; *чик* — оңгалчык; *оптап* — кажарлап.

Чогаалды аянный номчу.

1. Чыккылаа ажы-төлүнүн тынын камгалап алыр дээш, кандыг кажар арга ажыглаан-дыр? 2. С Пюрбюнүн «Сагынгыр Күске» биле бо тоолунда Дилги дөмей-дир бе? Чүзү-биле? 3. «Арга улуу — артык эвес, артык улуу — аартык дижир» деп үлегер домакты канчаар билип тур сен? 4. С. Пюрбюнүн «Кажар дииң» биле «Оптуг чыккылаа» деп тоолдарының дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин тып. 5. «Оптуг Чыккылаа» деп чогаалдың хевирин тодарат:

а) тоол	в) авторлуг тоол
б) шүлүк	г) басня

Сөзүглелге пландан тургускаш, утказын эдерти чугаала.

Т. Кызыл-оол

Бодаган

Бир Бодаган чурттап чораан чүвең иргин. Бир-ле катап ол ховуга хараган баштап чорааш, чыткан Бора-Тоолай көрүп кааш, бар-ла шаа-биле каттыра берген.

— Чүү болду? Чүге мынчап каттырып турарың ол? — деп, Бора-Тоолай элдепсинип айтырган.

— Ха-ха-ха-а! Хо-хо-хо-о! Дыка-ла каттырынчыг-дыр аа!

Бора-Тоолай тура халып келгеш:

— Канчап бардың? Баарың кадыр каттырып алдың моң, Бодаган — диген.

— Кара кайгамчык амытан-дыр сен моң, күжүрүм. Эрниңни көрөм, чирик.

— Ойт, бодуңнуң эрниңни көрүп көр даан, тала.

— Мээң эрнимде каттырынчыг чүү боор.

— Бодуңну билинмес кончуг-ла-дыр сен, аа! — деп, Бора-Тоолай чугаалааш, шыргай чырааның иштинче шошкунгурлап кире берген.

Бодаган кургаг ховуга чеди хонукта хараган баштааш, суксай бергеш, хемге элеңейнип базып кирип келген. Турум ээремче ээге берген. Ооң арны-бажы кылагар арыг сугда көрүнчүктелип көстү берген. Эрнин көөрге, Бора-Тоолайның эринден өскерлир черчок бооп, мырыңай-ла кара олчаан болган. Ол карактарын хере көрүпкеш, суг-даа ишпейн, ээремде арнынче кезек кайгааш, аңгадай берген турупкан. «Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес» деп чүве ол-дур ийин.

Бора-тоолай — кодан; *баарын кадыр* — ишти-баары аарыгыже; *тала* — өңнүк.

Кожа олурар эжиң-биле Бодаган биле Бора-Тоолайның диалогун үннериңер өскерттип тургаш, аянның номчуңар.

Кролик, заяц деп сөстөрни тыва дылче очулдургаш, бижиш ал. Бо сөстөр чаңгыс ол-ла дириг амытанны адап турар-дыр бе, ылгалы чүдел?

1. Тоолдарның маадырларын адааш, оларга бодуңнуң хамаарылганны чугаала. Бодаганны чүге баштай кочулап, а оон кээргеп болурул? 2. Кижилер аразында Бодаган дег улус бар бе? 3. «Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес» деп үлегер домак кандыг утка илередип турар-дыр?

Тоолдуң утказын кожа олурар эжиң-биле роль аайы-биле эдерти чугаалаңар.

Багай чаңчыл

Кезек анайлар аал кедээзинде дазырга баргаш, тоттур оѳттап алгаш, сидиредир дешкилежип, чиккиледир үскүлежип, ойнап эгелээннер.

Шумаш-Кулак дээр анай чанында турган эжинге дешкилеп келгеш, мынча дээн:

— Сен база-ла мен дег дыгыр мыйыстыг-дыр сен. Кайывыс-даа чаңгыс хүн төрүттүнген чажыттар-дыр бис. Күжүвүстү шенежиилем.

— Шенешкей-ле харын. Канчаар шенежирил ынчаш?

Шумаш-Кулак оңгар кежир кээп ушкан чоон терекче көрүнгөш:

— Бо терек кырынче үнгөш, үскүлежир-дир. Кайывыс дүжүр үстүрүптер-дир, ол эң-не чөлдүр анай болуп, ооң соонда үскүлежир мен деп семевезин — деп сүмелээн.

Иелээн терек кырынче үнө халышкан. Оңгар чер биле теректиң аразында элээн бедик.

— Чеве?

— Че!

Кезек када бот-боттарынче удур-дедир көржүп, хыйыртажып тургулаан. Оон ийи бут кырынга хережип туруп келгеш, дыгыр мыйыстарын каккылаштырбышаан, үскүлөшкөн-не! Кайда боор, кайызы-даа быжыглангаш турупкан.

— База катап!

— Че!

«Ам-на мону канчаар эвес мен, аңдара үзүп бадырыптайн» деп, Шумаш-Кулак иштинде боданган.

Кайызы-даа ийи бут кырынга бедидир херлип-херлип алгаш, чик кылдыр үскүлөшкөн. Эжи үскөн

ояар-ла, байгы күжү-биле Шумаш-Кулакты солагай талаже чая идиптер орта, оозу черже агараш дээн. Оңгар иштинге пет кээп дүшкен.

— Уё! Уё! Ээгилерим сыйлы берди! Амы-тынымны ап көрүңер! — деп, оозу боостаазы чарылгыже кус-куннапкаш, алгырып-кышкырып, ыглай-ла берген.

Хамык анайлар ооң чанынга маңнажып келгилээн.

— Чүү болду, Шумаш-Кулак?

— Бо тенекпей мени терек кырындан үзүп бадырыпкан, ээгилерим кыргыла берди ышкакжыл. Уё-уё!

— Күжүвүстү шенежиили деп бодуң дилеп келдиң чоп. Оон чөпшээрештим. Дугурушканывыс ёзугаар үскүлештивис — деп, бирээзи шынын сөглээн.

— Тургаш, шенеттинип, кылаштап көрөм.

— Турар хамаан чок, шимчээримге өкпе-баарым үстү бер чазар-дыр. Уё! Уё!

— Дыка муңгарава. Мал эмчизи сени дораан-на экиртип каар — деп, бир анай ону оожургаткан.

Анайларның бирээзи тура:

— Дөө ол, куу чүү боор? Ыды бе азы бөрүзү бе?

— Бөрүзүү аажок чүвөл чоп.

Шумаш-Кулак алгырыпкаш, каң-кадык тура халаан. Өөрү каттыржыпкан. Бир анай:

— Бөрү-дүр! — деп алгырыпкаш, аалче шигледи ыңай-ла болган. Өскелери база-ла ооң соондан бурт дээн. Шумаш-Кулак дээрге өөрүнүң мурнунда кирипкен маңнап орган.

Анайлар бөлүү-биле тура дүшкен. Шумаш-Кулак база-ла доктаай берген. Өөрү каттыржыпкан.

— Ээгиң бүдүн-дүр бе, Шумаш-Кулак? — деп, анайларның эң улуу оон айтырган.

— Бүдүн хире-дир. Бөрү кайда барды?

— Сээң шын, мегеңни көөр дээш ынча диштивис.

Чаң-на эвес чаңныг амытан-дыр сен, күжүрүм. Овуу-зунналып, мегеленир багай чаңчылдан эрте дээре уштунуп ап көрөм — деп, олар чагып, сургап турган.

Дазырга [таъзыр] — оът үнмээн тас черге; *чөлдүр* [чөълдүр] — кошкак; *кыргыла берди* — сына берди; *овуузунналып мегеленир* — баажыланып (авыяастап) мегеленир.

Чечен чугааны рольдар аайы-биле аянныг номчуңар.

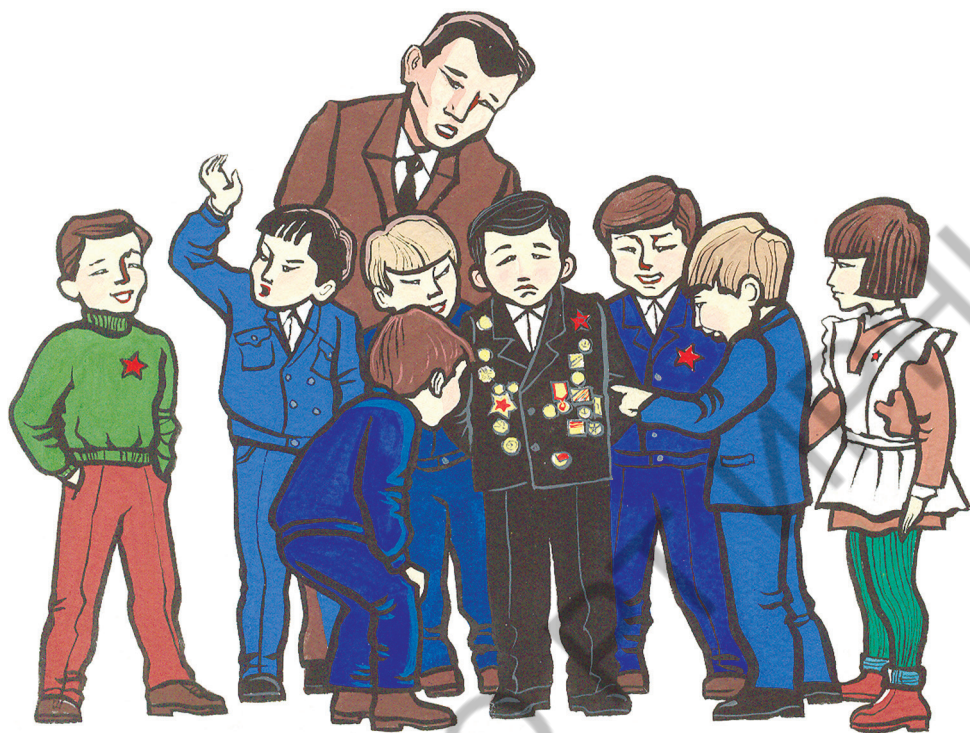

1. Т. Кызыл-оол бо чогаалын чүгө “Багай чаңчыл” деп адааныл? 2. Тоолдуң кол маадыры кым-дыр? Ооң дугайында чүнү чугаалап болурул? 3. Шумаш-Кулакты өөрү анайлар чүгө мегелепкен-дир? 4. Шумаш-Кулак ышкаш оолдар сээң школаңда бар бе? Оларга кандыг сүмө кадып болур сен? 5. Бо тоолдуң утказын кандыг үлегер домактың дузазы-биле дамчы-дып болурул?

Т. Кызыл-оолдуң «Багай чаңчыл» деп тоолунга пландан тургускаш, эдерти чугаала.

ТӨРЭЭН ЧУРТУМ КАМГАЛАКЧЫЛАРЫ

Э. Кечил-оол

Шолалатканым

Көдээ школаның үшкү клазынга өөренип турган мен. Солдаттар халажып кээп турар. Бичии оолдар оларның идик-хевин «кетсе» деп магадаар бис. Солдаттың бөргүнүң хаваанда кызыл беш-адыр артында ла бичии чалбыыш бооп, хып чораан ышкаш сагындырар. Чүгле беш-адыр эвес, оларның хөрээнде улуг-биче хемчээлдиг янзы-бүрү орденнер деп чүвөлөрниң чаражын канчаар ону! Арыг-силиг, кылаң чаражын пат кайгаар мен. Оларны мен тудуп-суйбап көрүксээм кээр. Ынчан, хайлыг чүве, хөрек демдээ бе, азы орден бе деп чүвени ылгап билбес мен. Чүүдаа болза, ол ийиниң кайызын-даа хөрекке кадаар деп чүвени билир мен...

Бир күзүн акым шеригден халажып келген. Ол база-ла куруг келбээн. Амырааш, айбылаарга кезжээм хөлчок, дешкилектээн чаш бызаа ышкаш, өрү шурай-шурай, маңнап турдум. Акым бөргүнүң хаваанда беш-адыр сылдыс-даа, хөрээнде улуг-биче элээн каш, орденнер-ле боор, чараш, чырык чүвелер дистиндир кадап алган. Эң баштай эргин артап кирип орда-ла, карактарым ында баргылаан. Дөстүнмейн:

— Орденнериң хөйүн аа, акый — деп магададым.

— Орденнер деп чүңүл, хөрөк демдектери ышкакжыл — дээш, акым каттырып кагды. Сөөлүндө бодаарымга, мээң мугулайымны каттырып турганы ол болду.

Бөргүн, хөйлеңин уштуп каарга, дораан-на ында бардым. «Отличный стрелок» деп-даа чүве бар, 2—3 деп саннар-даа бижип каан чүве бар болду.

Акымдан чүвениң ужурун тайылбырладып алганымда, янзы-бүрү демдектер чыыр деп күзел менээ төрүттүнгөн. Холга кирген акша-көпөөк шаа-биле оларны чыып, садып эгелээн мен... Каш айлар эрткенде, акым демги демдектерни — беш-адырындан эгелээш, меңээ база белек кылдыр берипкен. «Мен ышкаш солдат болур сен» — деп чагып турду. Амыраарымны чүү дээр ону!...

Чамдык школачы өөрүм оолдар демдектерни хөрээнде кадагылап алган чоруурун көргөш: «Менде чок эвес, оон хөй болгай, адааргадыр эндере кадаптар чоор бе» деп дап берип, бодап чоруур апарган мен. Бир-ле февральда шериг хүнүндө дөстүнмейн бардым. Школаже баар мурнунда, эртен эрте тура халааш, белеткенип эгеледим. Бөгүн шериг хүнүндө өөрүм эвээш-биче-даа бол демдектерин кадап алган кээр боор дээш, оларга аштырбазын бодап, багай кара тонумнун хөрээнге-даа, пиджагымның хөрээнден

эгелээш, моюндурук дөзүнгө чедир сыңар шаа-биле кадагылап алдым... Ону авам, ачамга-даа көргүспейн, эртен эрте-ле школамче шыңгырадыр базып чоруп-тум. Хөрээм артында аар-аар апарганын эскерип чораан мен.

Чер ара улуска таварышпадым... Клазымга кирип келгеш, тонумну орден-хавыяаларым көзүлбес кылдыр аскаш, партамга томаанныг олуруп алдым... Шериг хүнүндө кымнар-ла хөй орден, демдектерлиг кээр ирги дээш, эжиктен карак салбайн көрүп ор мен.

Улус кээп эгелээн... Биеэ-ле каш борбак хөрек демдектери халаңнадып алган чоруур үш-дөрт оолдардан өскелери хөрек куруг келдилер.

Ам арай чиктиим кончуг апарган. «Шериг хүнүн билбес, демдеглевес улус боор бе?» деп бодап олурумда, башкы кирип келди. Парталардан, хары угда хоюп ушкан тааннар дег, тиг кылдыр тура халчып келдивис... Хөрээмде орден-хавыяаларым кыңгырткайны берди ыйнаан, хамык улустуң карактары шупту менде. Туттунуп чадап кааннары ол боор, хензиг када ыт чок туруп-туруп, башкыдан эгелээш, шупту чир-шоң кылдыр каттыржы берди. Оон ол кичээл черле орта эртпеди: башкы-даа, класстың уруглары-даа мээң хөрээмче кайгаар...

Чапсарже коңга хапкан. Дең чырыынче сыынган үзүк-ховаганнар ышкаш, мени үглөп-ле келдилер... Моңгуш башкы кылаштап келгеш, мени алгыкышкылыг «хек, тааннар» аразындан хостап алды. Тонумну эгинге салып алгаш, башкылар өрээлинче Моңгуш башкым соо-биле базыптым. Ол-ла шыңгырадыр базып чорумда, коридорда, хайлыг, өске класстарның өөреникчилери база көрүп каапкан. «О-оо, орденнерин!» деп алгырышкан турлар-ла...

Башкылар өрээлинче кире бээримге, башкылар база алгыржыпкан. Чир-шоң дүжүп каттыржып-ла турлар. Үглөп келдилер. Мээң хөрээмден «Останкино», «Шахтёр», «Артек», «Почта», «ЦТ»... деп номчаан, тудуп суйбаан турлар оң. Бир эр башкы:

— Бөгүн шериг хүнүн Өпей-оол кончуг эки демдег-леп турар-дыр аа — деп, та шыны ол, та кыжырып турары ол, аажок дыңналдыр чугаалап, тадыладыр каттырган тур оң.

«Орден-хавыяаны тонундан эгелээш, бөргүнге чедир ынча хөйнү каданмас, ол арай чараш эвес» — деп, башкылар шүгүмчүлээш, а янзы-бүрү демдектерни чыыры эки солун ажыл дээрзин, ону ам-даа уламчылап чыып турарын сүмеледилер...

Ооң соонда удаваанда ол эңмежок демдектеримни бир башкының сүмезин ёзугаар школа музейинге дужаапкан мен. Мени таан шолалай бербестер боор деп бодаан мен. Чүү катканың, «Орденниг» деп чаа атты тенек оолдар декти мурнай «тыпсып» берди. Ол шолата ат школада дыргын барган. Оон мен адырлыр, чайлаар-даа харык чок болган мен. Ынчан ол шериг хүнүнден эгелээш, Өпей-оол деп чиңгине адым шуут читкен.

Халажып кээп турар — шеригден чедип кээп турар; *хайлыг чүве* — харааданчыг чүве, хомуданчыг чүве; *эргин* — эжиктиң артай базар чери; *мугулайымны* — мелегейимни; *карак албайн* — өскээр көрбейн; *биеэ-ле* — ол-ла; *чир шоң кылдыр* — деңге дааштыг; *декти мурнай* — дораан; *дыргын барган* — тарай берген, билдингир апарган.

«Отличный стрелок» деп хөрек демдээниң адын тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи. Ачаң азы акыңдан кандыг кижиге ол хөрек демдээн бээрил, айтыр.

1. Тургускан планны чогаалдың утказынга дүүштүр эде тургускаш, сайгарыңар: 1) Хөрек демдээ бе, азы орден бе?

2) Янзы-бүрү демдектер чыыр деп күзел менээ төрүттүнгөн. 3) Бир күзүн акым шеригден халажып келген. 4) Шериг хүнүнде кымнар-ла хөй орден, демдектерлиг кээр ирги? 5) Бир-ле, февральда, шериг хүнүнде дөстүнмейн бардым. 6) Хоюп ушкан тааннар дег, тиг кылдыр тура халчып келдивис. 7) Башкылар өрээлинче кире бээримге... 8) Чапсарже коңга хапкан. 9) Мени таан шолалай бербестер боор деп бодаан мен. 2. Сөзүглелден деңнелгелиг домактарны тыпкаш, чүге ол органы ажыглаанын тайылбырла. 3. Ачаң азы акың шеригниң кандыг кезээнге хүлээлгезин күүседип турганыл? Ол кандыг хөрек демдектерлигил, оларны чүү дээш алган? 4. Ада-чуртуң камгалаары-биле келир үеде шериг хүлээлгезин кандыг кезекке эрттириксээр сен? 5. Коллекционер деп кымыл? Бодуң азы өг-бүлөңниң бир кежигүнү чүнү чыып турарыл, эштеринге сонуургадып чугаала.

Шериг хүнүнге тураскааткан бир строфалыг, дөрт одуруглуг шүлүктен чогаат.

А. Барто

Ийи алышкы

Шинелимни куржангаштың
Шиник бөргүм кедип алгаш,
Шупту чоннуң байырында
Чурукка-ла тырттырдым оң...

Баштайгы ол чуруумну мен
Бажыңымче чорудуптум.
Мырыңай чаа суурумдан
Мындыг харыы чедип келди —
Шургуулданың үстүн орта
Чуруум хоолааш азып ап-тыр.

Ындыг эвес өске чурук
Чорударын күзей бердим:
Станоктарның чанын орта
Чоргаар тура тырттырар мен.

Чазын дораан шөлээлээр мен —
Чана бергеш, бажыңымның
Ханазында чуруктарны
Катап база сонуургаар мен.

Шургуулданың үстүндө дуу
Чурукта мээң акым ол-дур:
Взводтуң командири,
Кызыл флотчу кижиге чүвө.

Моряк акым чуруу-биле
Бодум чуруум кожа турар —
Станокту ажылдаткан
Ындазында шыңгыгы-даа мен.

(О. Сувакпит очулдурган)

Шинель — оорга куду сыгыглыг шериг тон; *шиник* — шев-
вергин; шургуулда — комод; *хоолааш* — дөрт-булуңчук шил-
диг рамага суккаш; *станок* — демир, ыяш чондурар машина;
взвод — шериг кезээ.

Шүлүктү аянынг номчу.

1. А. Бартонун «Ийи алышкы» деп шүлүүндө ийи алыш-
кы чүнү кылып турарлар-дыр? 2. Оолдун акызынга чоргаар-
ланган сеткилин илереткен одуругларны номчааш, чүгө чор-
гаарланып турарын тайылбырла. 3. Кымның акызы шериг
хүлээлгезин эрттирип турарыл? Ол шеригниң кандыг кезээнде
турарыл? Акыларыңар дугайында чүнү чугаалап болур силер?
4. Өг-бүлөңдө, клазыңда февраль 23-түн хүнүн канчаар демдег-
леп турарыл? Бо хүн болур байырлалды канчаар адаан ийик?

«Бистиң ачаларывыс (акыларывыс) — Ада-чуртувустун
камгалакчылары» деп проектини белетке.

БИСТИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИВИС

Төлевилелдинг темазы: «Бистиң ачаларывыс (акы-
ларывыс) — Ада-чуртувустун камгалакчылары»

Кылыр чүүлдер:

Ажылчын бөлүктөргө чарлып алгаш, дараазында
онаалгаларны кылыр:

- Кижиги бүрүзү ачазы (акызы) кандыг шериг кезээнге албан эрттирип турганын билип алгаш, тырттырган чуруктарын дилеп кээр;

- Бир бөлүк чурттуң камгалакчыларынга тураскааткан шүлүктөр тывар, аянныг номчуурунга белеткенир;

- Бир бөлүк чурт камгалакчыларынга тураскааткан ырылар тывар, оларны ырлап күүседиринге белеткенир;

- Бир бөлүк ачаларының (акыларының) дугайында чыгган материалдарын алгаш, хана солун кылыр;

- Бир бөлүк ачаларынга (акыларынга) каас чалалгалар кылыр.

Байырлал хүнүндө ачаларын (акыларын) чалап алгаш, байыр чедирип, белеткеп алган чүүлдерин көргүзөр.

УЛУС АРАЗЫНДАН ИЕ КАРАА ЧЫМЧАК

Б. Хөвөңмей

Ием холу

Бо-ла чорааш, каяа-даа
Бодап келгеш, мактап ханмас,
Базым санай изин көөрүм
Магаданчыг хол бар ийин.

Эртен туруп келирге-ле,
Эскен шайы изиг турар,
Чаштың чучаан тудуп суйбап,
Чаптаан оар ием холу.

Улуг, биче салым-чолче
Уруг-дарыын үдеп чаяар,
Чанып кээрге, уткуй сунар
Чаяанныг хол, ачылыг хол.

Ажыл ишке кадыг-быжыг,
Ажы-төлге хоюг чымчак,

Тутканы-ла мөңгежиреп,
Тураскаал бооп артып калыр.

Адалар-даа, акылар-даа,
Амгы чаштар, аныяктар,
Аваңарга мөгөйгештин
Алдын холун ошкап каңар.

Чучаан (чучак) — бичии тонун.

Шүлүктү аянын номчу.

Хол деп сөстү демдек аттары-биле ушта бижээш, аас-биле утказын тайылбырла. Чижээ, чымчак холдар: чылыг, эргим, тааланчыг деп уткалыг.

1. Б. Хөвөңмейниң «Ием холу» деп шүлүү каш строфадан тургустунган-дыр? 2. «...базым санай изин көөрүм магадан-чыг хол бар ийин» деп одуругларның утказын канчаар билип тур сен? Ие кижиниң ажил-ижи база сагыш-човаашкынының изин каяа көрүп болур-дур? 3. Эң сөөлгү строфада кандыг бодалды илереткен-дир? 4. Кандыг холду «алдын хол» дээрил? Автор кандыг уран-чечен арганы ажыглаан-дыр? 5. Автор шүлүүн чүгө «Ием холу» деп адааныл? Бир эвес бо шүлүктү «Ием холунга йөрээл» дээн болза, тааржыр бе?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

С. Тока

Ававыс чокта (Эгеден цзцндц)

Бисти шуптувусту ашкаар-чемгерер, хепкерер дээш, ававыс улустан ажыктыг ажил дилеп алыр идегелин кажан-даа кагбайн чораан.

Авам биле Албанчы дораан чедип келир бооп чоруткаш, ийи хонукта келбейн барган.

Чем чиксээривис дам-на бар чыдар. Бистиң багай кырган чарык-чириктиг, оон-моон чамап каан кулак-калаа чок кара пажывысты отка тип алыр бис. Сугну каш удаа ылбырадыр хайындырып каапкан шай

шаары-биле холуштур ылбырадыр хайындырып алгаш, ооң-биле иштивисти чүгле чылыдып алып турган бис.

А чамдыкта шыдаар арга чок апаргаш, чадырдан үнө халышкаш, кожа өглерни бакылаар бис. Хамык-тың мурнунда аңчы Томбаштайның өөн көөр дээш чүгүрүптер бис. Аңнап чораанындан эеп келген болза, шымбай-ла ийик.

Каңгый хавак кырындан бараан харап тургаш:

— Дүрген-дүрген, дуңмалар! Томбаш иревис олчалыг чоруп олур! — деп кускуннап үнер.

Көөрге, күжүр Томбаш хүлбүзүн дергилеп алган, чүве-даа чугаалавайн, каттырымзай берген чортуп олургулаар. Аңчының оруунуң аксынга аалдарның уруглары кара шаар кылдыр чыглы хонуп кээр. Улуг кижилер аңчының олчазын алгаан, амыр-мендизин айтырган, «ужалаан» тургулаар. Келген чон хүлбүстү дергиден чешкеш, союп турунда, Томбаш ирей дугай дег узун даңзазын хайыладыр соргулавышаан, кайгап тургулаар.

Улуг улус тывышты үлежип эгелээр. Адактың соонда эътти үлеп турган кырганнарның кырганы үлештин артыын ийи-холдап көдүрүп алгаш:

— Эликти бөгүн сен өлүрдүң, бис үледивис, даарта мен өлүреримге, сен үлээр сен — дээш, Томбаш ирейге тутсуп берди.

— Ындыг болзун! Силерниң чылыг сөстериңерден тоттум, тыпкан тывыжыңардан оон артык тодар мен — деп, Томбаш ирей күдүш кылгаш, харыылап кагды. Кезек тургаш, «уруг-дарыыңар тайгага аңнааш, олчалыг болзун» дээш, алган үлежин бажының кырынга көдүргеш, чалбарып кагды.

Улус-даа тарады: «Бисти бээр келиңерем, уругларым» дээш, Томбаш бодунуң өөнче базыпты. Соондан

чеде бээривиске, элииниң эъдин чеңгии пажынга дүлгеш, быжарының аразында, аңнап чоруурунун аргазын тоолдап олурунда, кулаавыс тоолда, карактарывыс, думчуувус холурткайнып турар пашта бис. Хайнып турган чем-даа чирттинген, чылыг ижин-биле Томбаштың өөнгө удуп чыдыптар бис. Чанарывыста Томбаш ирейивис куруг чандырбас. Бежен биле биске боду безин амзаваан эъдиниң артыын берип кааш, кижиниң ынак адазы ышкаш, үдеп каар.

Томбаш ирей чокта өске өглерни бакылап көөр бис. Бистиң-биле бир дөмей кижилер чүнү-даа бере албас. Чүгле ак өглерниң ээзи чылдың дөрт эргилдезинде чемниг турар.

Хулбүс — иви малдың эр хевири; *кара шаар* — көвей; *ужалаан* — олчазын үлөшсин деп аңчыдан дилээри; *дугай дег* (эргижирээн сөс) — шенек дурту дег (узунунун хемчээли); *чалбарыыр* — тейлээр; *чеңгии* (паш) — хола.

Тывышты үлежип турда, Томбаш ирей биле кырганның аразынга болган диалогту роль аайы-биле аянныг номчуңар.

Ава кижии дугайында үлегер домактан бижээш, утказын тайылбырла.

1. Эрги Тыва үезинде ава кижии ажы-төлүн өстүрер дээш, чүнү кылып чораан-дыр? 2. Багай чадырынга артып каан бичии уруглар канчаар аргаланып турганнар-дыр? 3. Бичии уруглар чүгө хамыктың мурнунда аңчы Томбаштайның өөнгө чүгүржүп кээр турганыл? 4. Улуг кижилер аңчыны канчаар уткуур турган-дыр? 5. «Ужалаар» деп чүү ындыг ёзу-чаңчылыл? 6. Тывышты үлежип турда, кандыг ёзуну сагыыр турган-дыр? 7. Бичии оол Томбаш ирейни чүгө «кижиниң ынак адазы ышкаш үдеп каар» деп турарыл? 8. Аваңга часкы байырлал таварыштыр йөрөөлден бижи.

Оолдун авазының адындан «Улус-даа тарады» деп домактан эгелээш «...кижиниң ынак адазы ышкаш үдеп каар» деп черге чедир эдерти чугаала.

Ава сөзүн дыңнааска

Авазындан чөпшээретпейн,
Алышкылар эзимдиве
Кааң хүндүс бир-ле эртен
Каттаар дишкеш, бүдүү хирт дээн.

Чинчилештир дизип каан дег,
Чиңгиртилик кызыл-каттар
Сыпта эглип бадып келген —
Сылдыстар дег кылаңнашкан.

Хууңче-даа киир кагбайн,
Кужурзураан хойлар ышкаш,
Сывыра соп, аасче уруп,
Сывындан-даа соруп турган.

Сериин дүжүп, орайтаксаан.
Чеже үңгүүр — диштер кагжаан.
Саваже ам дүвү-далаш
Саай тудуп кирипкеннер.

Ша-даа четпейн, чык-ла долдур
Саваларын иштейткен.
Халап болган! Чанар дишкеш,
Кайыын келген уун тыппаан.

Кайыже-даа шиглептерге,
Хамык ыяш ол-бо чүктен:
«Эрттирбес бис» дээн ышкаш,
Энчеп алган турар болган.

Шырыш ишти хорум кырлап,
Шыырныккыже суглар сүзүп,
Чырык шөл-ле дилегзинип,
Чымдай базып олурганнар.

Кургаг сайга кээп доктааш,
Куйган чаштар дыңнаалаарга,
Куйтулашкан, ушкан, чемнээн
Куштар чүгле хөлзээр болган.

Бел чер көстүп келзе-ле бо —
Ферманың инектери!
Дажы акый — кадарчызы
Таваар хай деп чоруп орган.

Күжүрлерни ушкарыпкаш,
Хүнезинин берип чораан.
«Ынак авазын тооваска,
Ындыг-дыр» — деп сургап чораан.

Харыы кылдыр бичии оолак
Харын чүгле ыглавыткан.
«Авам дилеп чору боор» — деп,
Арай улуу хөлзеп үнген.

Шыпшың-ыржым кезжээ дүжүп,
Сылдыс-шолбан үнгелекте,
Чедип кээрге, хөлзээн ава
Чемелеп-даа хөлчок болган.

Согайрган башчыгаштар
Соңнуг-мурнуг көдүрлүп кээп:
— Авай...Авай...Сээң сөзүң
Ам-на черле дыңнаар бис! — дээн.

Эзим — арга, тайга; *чиңгиртилиз* — чивеңнешкен; *кужур* — хову черниң дустуг хөрсүнү, *кужурзураан* — кужур чыл-гаксаан; *цңгцур* — харамдыгып чиир; *кагжаан* — хажый берген; *ша-даа четпээн* — үр-даа болбаан; *энчеп алган* — дуглап алган; *хорум* — хая-даш; *куйган чаштар* — корткан оолдар; *бел чер* — дагның ийинге; *согайрган* — согайткан, куду бадырышкан.

Шүлүктү аянның номчу.

«Нет лучшего дружка, чем родная матушка» деп орус улустун үлегер домаан тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи. Аас-биле ооң утказын канчаар билип турарыңны чугаала.

1. Алышкылар эзимче чүгө чорупкан-дыр? 2. Оларның кат чыып чип турарын чүгө деңнээн-дир? 3. Оолдар чанар оруун тыппайн, канчаар азып турган-дыр? 4. Дажы акый оолдарны чүү деп сургап чораан-дыр? Авазының сөзүн дыңна-васка, чүгө чедирип болур-дур? 5. Алышкылар буруулуг болганын миннип турар бе? 6. Шүлүктүн 6 дугаар строфазында деңнелгеден өске кандыг уран-чечен арганы автор ажыглаан-дыр? 7. Кайы строфаның эге үннери чергелештир аяннажып турар-дыр? 8. Ава деп сөс-биле «Хуулгаазын сөс» деп оюндан ойна. Тургускан харылзаалыг сөзүглелиңни ажылчын кыды-раажыңга бижи.

Дараазында сөстөрдөн эгелээн 4 одуруглуг шүлүктөн чогаат:

Ава дээрге ...

Аваңарны ...

Авалар дег ...

Авыралдыг ...

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. ХӨГЛҮГ ЧАЗЫМ

О. Саган-оол

Онза үе

(«Ужуражыышкын» деп чечен чугаадан үзүндү)

Час — шагның дөрт эргилдезиниң эң-не онза үеги.
Ону кым чүү деп маргыжар боор.

Бистиң чуртувуска болур частар дыка чаагай, кижиниң сеткил-сагыжын ындындан хайындырып кээр. Ыяштарның бүрүлери чингир ногаан бооп алган, шупту-ла чүведен оюн дилеп турган ышкаш, салгынга чиндиңейнип турар. Арыгның иштинде каш чүзүн куштар чииңейндир алгырышкан, ооң иштинде даңгаар эртен эдер кара дуруяаның үнү кыңгырткайнып турар болгаш өткүт үннүг бора хек деп кайгамчык куш эктин чайгаан, ында-мында аянныг кылдыр эдип тургулаар. Кижиги санап четпес янзы-бүрү өңнүг чечектер черниң кырын каастап, чапты берген чыдар. Частың бо бүгү байдалдары каттыжып кээрге, ооң магалыын, кайгамчык чаагайын кижиги сөс-биле четче сөглээр аргажок, кончуг чурукчу кижиге чуруп, көргүзүп шыдаар боор.

Хайындырып кээр (сеткил-сагыжын) — өөртүп кээр.

Үзүндүнү аянның номчу.

Часкы үениң онзагай демдектерин чуруп көргүскен демдек аттарын хамааржып чоруур сөстери-биле ушта бижи. Чижээ, онза *це*, чаагай *час*.

1. Час чылдың эргилдезиниң кандыг үези-дир? Часкы ыяштар кандыг боор-дур? 2. Чазын куштар канчаар ырлажып турар-дыр? 3. Черниң кырын чүү каастап турар-дыр? 4. Часкы үени чогаалчы чүгө *онза це* деп турарыл? 5. Часкы бойдус кижиниң сагыш-сеткилин канчаар өөртүп кээр-дир? 6. «Онза үе» — бойдус чурумалы болур бе?

Чогаадыкчы ажыл. Хөй сек орнунга утказының аайы-биле тааржыр сөстөрни киир бижээш, улаштыр чогаат.

Чылдың эргилдезиниң ... үези час дүшкен. Долгандыр бүгү ... оттуп келген: арга-ыяштын куштары ... ырлажып эгелээн, хову-шөлдерде ... ногаарарып, дамырактар ... агып чыдар. ...

Л. Чадамбаныы-биле

Часкы тарылга

Частың бир-ле чайынналган чаагай чырык, чылыг хүнү турган. Ол хүн воскресенье чүве.

Ийиги класстың өөреникчилери башкы Алексей Шогжалдың удуртулгазы-биле дүүн-не белеткенип алганнар.

— Ча, ам даарта тарылга шөлүнче үнүп болур бис — деп, башкы чугаалаан.

Эртен хүн хөөреп келгенде, школа чанынга өөреникчилер белен турган. Алексей Маадыевич Шогжалдың соо-биле оолдар чоруп каан. Орукка бар чыда, бүгү-ле чүвелерни сонуургап чорааннар.

Чидиг диштерлиг аар илиирлер аңдарган черни хоюдуп чоруп турган. Оларның эрткен черлери шугумнап каан ышкаш.

— Көр даан, дырап-ла каан чүве дег! — деп, бир оол чугаалаан.

— Оо, довурактың хоюун, чымчаан, илииртеп каарга, дескизин! — деп, база бир уруг кайгаан.

— Үрезинни ындыг хоюг, чымчак дески довуракка чаштырар херек — деп, башкы чугаалаан.

Сеялкалар, илиирлер сөөрткен тракторлар ол-бо чүкте карак четпес хову-шөлдү шыва алган чоруп турган. Оларның довураа туманналып, дааш-диңмиди чаңгыланып турган.

Уруглар хову турлаанга чедип келгеннер. Оларны хову бригадири Маады Чамбал биле агроном Салчак Мижит уткуп алганнар. Уруглар тарылга шөлүнгө азар дээн плакаттарын бригадирге бергеннер.

— Четтирдивис. Эрес хейлер! — деп, бригадир өөрүп чугаалаан. Ында повар чем хайындырып турган. Машиналар, тергелер шоодайларда үрезинни, доскаарларда кывар, чаар материалдарны сөөртүп эккеп турган.

Бир трактор турлаг чанындан эгелеп чаштырып бар чораан. Салчак Мижит уругларны аңаа эдертип чедире берген. Тракторнуң соонда үш сеялка кошкан, ооң соонда илиирлер сөөрткен. Мооң шуптузун агрегат дээр. Кожукчу болгаш чаштырыкчылар хынамчалыг ажылдап чорааннар.

Салчак Мижит уругларга мынча дээн.

— Көрүңер даан: сеялкалар адаанда хоолайжыгаштар дамчыштыр үрезин төктүп чоруур, а илиирлер оларны хөөп, дескилеп бар чыдар.

— Көрдүңер бе?

— Көрдүвүс, көрдүвүс.

Хүн хөөрөп келгенде — хүн бедип келгенде; *сеялка* — үрезин чаштырар машина; *турлаг* — тараа ажаалдазының үезинде ажылчыннарның түр када турар чери.

«Часкы тарылганы» рольдар аайы-биле аянный номчуңар.

Часкы тарылга, тарылга шөлү деп сөс каттыжыышкынарын орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

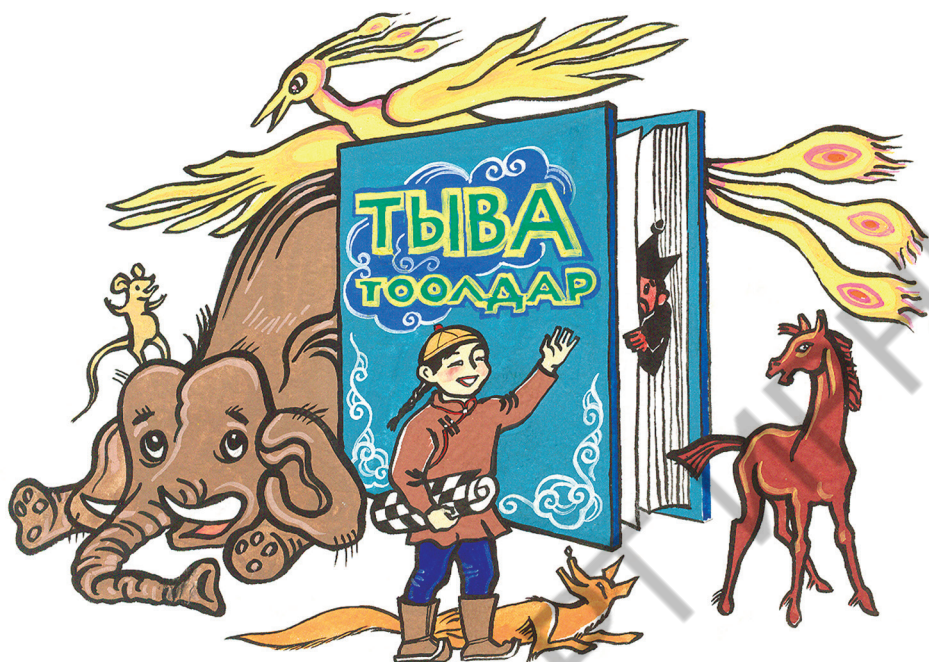

1. Уруглар часкы тарылга шөлүңге, кандыг техника-биле танышкан-дыр? 2. Ында кандыг мергежилдиң кижилери ажылдап турар-дыр? 3. Өөреникчилер тарылга шөлүңге чүнү кылып алгаш, четкеннерил? 4. Тарааны канчаар тарыыр-дыр? 5. Сээң хүн бүрүде чип турар хлевиңни белеткеп кылырынга, кандыг мергежилдиң кижилери киржир-дир?

Тарааны тарыырының мурнунда кандыг ажылдар чорудар-дыр, чурум аайы-биле сөзүглелге даянып, чугаала.

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫ. ТООЛДАР

? Чурукчу кандыг тоолдарга чуруктар чураан-дыр? Бо тоолдар кижини кандыг чугула чүүлдерге өөредип турарыл?

 Улустуң аас чогаалының бир эгээртиңмес байлаа — *тоолдар*. Оларның дараазында хевирлери бар:

- дириг амытаннар дугайында тоолдар;
- хуулгаазын тоолдар;
- анаа тоолдар.

Чыраа кулун

(Тыва улустуң тоолу)

Бир-ле көже берген аал чуртунга чудаан кулун оъттап турган. Кулунга Бөрү халып келгеш: «Сени мен чиир мен» — деп-тир.

Кулун тургаш: «Мен моон ыраар эвес мен, чиирин-не чиир-дир сен, саяк кулун мен, саяктадып-саяктадып алгаш, чи даан» — деп-тир.

«Саяктаары кандыг чүве ирги» деп бодааш, бөрү кулунну мунупкан. Кулун саяктап чорупкаш, бөрүнү удудур саяктааш, ховуга аппарып чайып каапкаш, чуртунга маңнап кээп, оъттап туруп алган.

Бөрү удуп-удуп, оттуп кээрге, кулун удуду саяктааш, чайып каапкан, ховуда чааскаан чыдып-тыр. Кулун чок болган.

«Саяк аът мунар бөрү мен бе мен? Ам-на барып чип алыйн адыр» — дээш, бөрү халып чоруп-ла каан.

Бөрү чедип кээрге, кулун шөлээн оъттап туруптур.

Бөрү тургаш: «Сени мен ам чиир мен» — дээн.

«Чиирин-не чиир-дир сен, чыраалаар кулун мен, чыраалаткаш чивес сен бе?» — деп, кулун харыылаан.

«Чыраалаары кандыг чүве ирги» деп бодааш, бөрү кулунну мунуп алгаш, чырааладып чоруп-ла каан.

Кулун бөрүнү удуду чыраалааш, ховуга чайып каапкаш, чуртунга маңнап кээп, оъттап туруп ап-тыр.

Бөрү удуп-удуп, оттуп келгеш: «Чыраа, саяк аът мунар бөрү мен бе мен? Ам-на барып чип алыйн адыр» — дээш, халып-ла каан. Бөрү чуртка маңнап кээрге, кулун-даа оъттап турган.

Бөрү тургаш: «Ам-на чиир мен» — диген.

Кулун тура: «Чиирин-не чиир-дир сен, челерим кончуг кулун мен, челдирип-челдирип алгаш, чи даан» — деп-тир.

«Челери кандыг чүве ирги» — дээш, бөрү кулунну мунупкан. Кулун база-ла бөрүнү удуду челгеш, ховуга чайып каапкаш, чуртунга маңнап кээп, оъттап туруп алган.

Бөрү удуп-удуп, оттуп келген. Кулун база-ла чок бооп-тур.

«Ядараан, челер-маңнаар аът мунар бөрү мен бе

мен, ам-на барып чип алыйн» — дээш, маңнап-ла каан.

Маңнап кээрге, кулун чуртунда оъттап туруп-тур.

Бөрү тура дүшкеш: «Ам-на сен кулугурну чиир мен» — дээн.

Кулун тургаш: «Харын чиирин-не чиир-дир сен, ооң бетинде мээң будум таваңгайында бижик бар чүве, ону кыйгырып көргөш, чи даан» — деп-тир.

«Чүү дээн чүве ирги» — дээш, бөрү номчуур дээш көрүп бар чыдырда, кулун бөрүнү өлүр теп кааш, маңнап чоруй барып-тыр оо!

Саяк — аъттың маңы: оң талакы мурнуку будун баскаш, оң талакы соңгу буттарын солуй базар, оон солагай талакы мурнуку будун баскаш, солагай талакы соңгу буттарын солуй базар; *чыраалаар* — аъттың маңы: маңнап чорааш, бир болза оң талакы буттарын, бир болза солагай талакы буттарын мурнунче деңге октап чоруур; *челер* — аъттың маңы: маңнап чорааш, бир болза мурнуку оң талакы биле соңгу солагай талакы буттарын, бир болза мурнуку солагай талакы биле соңгу оң талакы буттарын мурнунче октап чоруур; *ядараан* — хыйланганда ажыглаар сөс; *таваңгай* — буттуң адаккы кезээ, майыы; *кыйгырып көргөш* — номчааш.

Тоолдуң сөзүглелин төнгөн уткалыг иштики дөрт кезекке чаргаш, бөлүктөргө рольдар аайы-биле (тоолчу, Кулун, Бөрү) аяанныг номчулга мөөрейинден эрттириңер.

Кулун деп сөстү орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Бо тоолдуң кол утказын кандыг үлегер домак дузазы-биле илередип болур-дур? 2. Кулун база Бөрүнүң овурухевирлери кижилерниң кандыг аажы-чаңын ойзу көргүскөндир? 3. «Аът болуру кулунундан, кижини болуру чажындан» деп үлегер домактаң утказын тайылбырла.

Ажылчын кыдыраашта кадрларга тоолдуң кол утказын дамчыткан чуруктардан чуру азы белен чуруктардан чыпшыр: *оъттап, саяктап, чыраалап, челип чоруур, кулунга тептириккен.*

Хам Бөрү биле Шинчээчи Бөрү (Тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам! Эртегиниң эртенинде бурунгунуң мур-
нунда, Сүт-Хөл шалбаа, Сүмбер-Уула тей турар шагда
чүвең иргин. Бир-ле черге хам Бөрү биле шинчээчи
Бөрү чурттап чоруп-тур.

Ийи бөрү-даа бир хүн чемиш дилеп чоруп-ла каан,
аъш-чем-даа тывылбас мындыг бооп-тур. Ол-ла ын-
чап чорааш, чылгыга таваржып келген.

Хам бөрү тургаш:

— Боларның бирээзин тудуп чиир-дир — деп-тир.

Шинчээчи Бөрү тургаш:

— Моон чип болбас, өске черден тып чиили — деп-
тир эвеспе.

Хам Бөрү тургаш:

— Аштап-суксай бердим, моортан сувай беден чип
алгаш, тайгага барып, шөлээн удуп чытпас чү-
ве бе? — дээш, чылгының аразында сувай кара беже
шурай-ла берип-тир эвеспе.

Хам Бөрү биле шинчээчи Бөрү сувай бени эмегле-
жип тургаш, өлүрүп чип ап-тырлар эвеспе. Ону чип
тура, хам Бөрү:

— Шинчээчи-ле болгай сен, чүнү билир-дир сен,
шинчилеп көрөм — деп-тир.

Шинчээчи Бөрү тургаш:

— Ындыг болза, мону эмин эрттир тоттур чип бол-
бас. Сөөлү барып шала багай хире апаар чүве-дир —
деп-тир. Оон шинчээчи Бөрү тургаш:

— Хам-на болгай сен, чүнү чугаалап боор сен, хам-
нап көрөм — деп-тир.

Хам Бөрү хамнап-хамнап:

— Маңаа чүү-даа келбес чүве-дир, харын хырын
быжыы-биле чип алгаш, кылаштап чоруй баар-дыр
бис — деп-тир.

Шинчээчи Бөрү тургаш:

— Мен-даа тоттур чивес мен, чүгле өйлөп чиир
мен — деп-тир эвеспе.

Хам Бөрү кавырыктанып, карактары алараңай-
нып, боску кылдырткайнып, үзе тыртканын үзүү-
биле сыырып, одура тыртканын олчааны-биле сыы-
рып, ишти-баары шартайгыже, ышкыштап турар
кылдыр чип туруп-тур иргин.

Шыяан ам. Ынчап чип турда, ыт-ла ыт эвес,
алгы-ла эвес алгы үнген дег болганда, беш-алды аът-
тыг кижиге бо-ла шаап кээп-тирлер. Ийи бөрү-даа
тайга-таскыл кайы сен дээш ыңай-ла болганнар ир-
гин. Аъттыг кижилер оларны чер алзыр аргажок бо-
ла келгеннер.

Хам Бөрү эндере шартайтыр чемненип алган бол-
гаш, бирээзинден ыракта чыдып калгаш, ууттунуп
чадап чорда, «Чоп мегелээр сен, көрдүң бе, ам өлге-
нивис ол-дур!» — деп, шинчээчи Бөрү демгизин чеме-
леп чораан иргин.

Аъттыг кижилер маңнап чадап чораан хам Бөрүнү соп, өлүрүп ап-тырлар. Шинчээчи Бөрү чиик адак болгаш, четтирбейн, эзим-аргазынче шимеш дээн чү-вең иргин.

Сувай — боос эвес; *хырын быжыы-биле* — тоттур, шыдаар шаа-биле; *кавырыктанып* — чимзенип; *чемелеп* — чаңчап, кончуп.

Тоолду рольдар аайы-биле аянный номчуңар.

1. Бо чогаалды тоол деп бадыткап турар турум эге бол-гаш төнчү сөстөрүн тыпкаш, номчу. Тыва тоолдарны оон өске кандыг сөстөр-биле эгелээш, төндүрүп турарыл? **2.** Кымның буруузу-биле Хам бөрү чылгычыларга өлүртүп алганыл? **3.** Бо тоолду номчааш, бодуңга кандыг түңнел үндүрүп алдың, кижини чүү чүвөгө өөредип турар-дыр? **4.** «Хам бөрү биле Шинчээчи бөрүнү» кандыг тоол деп болурул: дириг амытан-нар дугайында азы анаа? Тоолда кандыг уран-чечен арганы ажыглаан-дыр: деңнелге, диригжидилге, эпитет?

Тоолду эде чогаат. *Шинчээчи Бөрү тургаш:*

— *Моон чип болбас, өске черден тып чиили — деп-тир эвеспе.*

Хам Бөрү тургаш:

— *Шынын-на чугааладың, бо чылгының кадарчылары ырак эвесте хире-дир — деп чөпшээрэжи-тир эвеспе. Улаш-тыр чогаат.*

Диригжидилге дээрге кижилер азы дириг амы-таннарның кылдыныын амы чок чүвөлөрже, бойдусче шилчидери. Чижээ, Хүн бакылап келген. Койгунак боданып чыткан. Дамырак шулурадыр ырлап чыт-кан.

Хараган бажында дүк

(Тыва улустуң тоолу)

Шагда бир-ле ашак, кадай улус чурттап чораан чү-вең иргин. Азыраан малы-даа чок, ажы-төлү-даа чок

улус чүве-дир. Ашак бир-ле ыяш чүктеп чорааш келгеш, кадайынга чугаалап-тыр:

— Аът чок деп чүве дыка-ла берге-дир, үргүлчү-ле ыяш чүктээр. Аъттыг болза амыр болгай, чүдүрүп алыр. Хараган бажында дүктен чыгаш, боос беден садып алыр-дыр, кадай.

Кадайы ону дыңнааш, өөрүп:

— Ынчаар-дыр харын, ашак. Чадаг кижичер четпес кончуг чүве-дир. Ол бени мунуп алгаш, төрелдеримге аалдааш кээр мен. Эрте дораан дүк чыып чоруптаал — деп чугаалаан.

— Ол бе төрүптөргө, ооң кулунун мунар херек. Боос бени мунарга, кулунун салыптар-ла ыйнаан. Ындыг болза бодуң чыг, мен дүк чыгбас мен — деп, ашак хорадаан.

— Ол бени аалдап мунмас болзумза, мен база-ла дүк чыгбас мен — деп, кадай моготтынган.

Ашак-кадай боттарының аайынга киришпейн, үргүлчү-ле аас былаажыр мындыг апарган.

Бир катап оларның өөнүң чаны-биле кожазы ашак чыраалап чоруур кулун эдерткен бе мунган бо эртип чыткан. Ооң мурнунда ол ашактың ындыг беши чок турган чүве-дир.

— Кулуннуг бени кайыын алдың, эжим? — деп, демги дүк чыыр деп турган ашак айтырган.

— Хараган бажында дүк чыып алгаш, садып алды-выс. Садып алырывыста боос бе чүве, төрүп алганы ол-дур — деп, ашак чырааладып эрте берген.

Ашак-кадай ам-на: «Бис чоонган бис» — дээш, ховуда хараганнарга чедип кээрге, чаңгыс борбак дүк чок, шуптузун кижичыып алгаш, чоруй барган мындыг бооп-тур.

Кулунун салыптар — кулуну төрүттүнер үезинге четпейн, дүжүп каар; боттарының аайынга киришпейн —

боттарын дыңнашпайн; Бис чоонган бис — Таанда шыдавас эвес бис.

Тоолду роль аайы-биле аянныг номчуңар.

1. Ашак, кадай чүнү кылыр деп дугурушкан-дыр? 2. Олар бодап алган чүүлүн чүгө херек кырында кылбайн барганыл? 3. Оларның кожазы ашак канчап кулуннуг белиг апарган-дыр? 4. Бо тоолда кижилерниң кандыг четпес чаңын кочулап, чүү чүгөге угаадып сургаан-дыр? 5. Бо тоол кандыг тоолдарга хамааржыр-дыр: хуулгаазын азы анаа бе?

Тоолдун утказынга дүгжүр үлегер домакты тыпкаш, ону эдерти чугаала.

Анаа тоолдарда болуп турар чүүлдер кижилерниң амыдыралынга чоок. Бо тоолдарның маадырлары колдуунда бөдүүн кижилер: аңчы, кадарчы, балыкчы, ус-шеверлер, ол ышкаш байлар, ламалар. Анаа тоолдарга кижилерниң аажы-чаңында четпестерни (харам, чалгаа, адааргак, мелегей, шүшпең...) шоодуп кочулаан болур.

БИСТИҢ БИЧИИ ӨҢНҮКТЕРИВИС

К. Ондар

Мени таныыр

Сартык берип амдажыткан
Саргыл бызаам аажок хоптак.
Кадайларның хуунда сүдүн
Халактадыр пактапкан боор.

Хараганнар аразынга
Кадарар дээш сүрүп кээр мен.
Шыргай черже шаашкактап,
Чызырадыр даалыктаптар.

Канчалдыр-даа дилеп кээр мен.
Кара шору, тывылбайн баар...
Иезин тып эеп алган
Имиртинде эдерип кээр.

Шанчок инек аразындан
Саргыл бызаам хөөглектер мен.
Ээзиниң үнүн таныыр
Эргеленип эдип келир.

Шаашкактап — шаашкактардан дезип маңажыр; *даалыктаар* — шурап маңнаар; *шанчок* — көвей; *хөөглектер* — «хөөг-хөөг» деп кыйгырар.

Шүлүктү аянның номчу.

1. Бызааның аажы-чаңын көргүскен одуругларны тып-каш, номчу. Ооң хевир-дүрзүзү база аажы-чаңы кандыг-дыр? 2. Шүлүктүң маадыры бызаазынга кандыг хамаарылгалыг-дыр (чаптап чарашсынар, аажок ынак, хөңнү чок, түвексинер)? 3. Бичии маадыр ада-иезинге канчаар дузалажып турар-дыр? 4. Бажыңыңда азырал дириг амытан бар бе? Ону карактажып, ажаажып турар сен бе?

Бызаадан чурааш, ооң овур-хевириң дараазында негелде ёзугаар бижи: 1) хевир-дүрзүзү: карактары (хевири, өңү),

кулактары, думчуу, дүгү, буттары, мага-боду; 2) аажы-чаңы (кашпагай, томаанныг, чаптанчыг, дезиг ...); 3) уксаазы: уксаа чок, тыва азы орус инектиң бызаазы, кара-шокар азы кызыл-шокар инектиң бызаазы, симменталь инектиң бызаазы, калмык инектиң бызаазы, карлик инек бызаазы дээш оон-даа өске.

Чурумал дээрге чүвелерниң онзагай демдектерин айтып тургаш, сөс-биле чуруп көргүзери. Чижээ, дириг амытаннарны, куштарны, чечек-үнүштү, ыяш-дашты дээш оон-даа өске.

Чижээ, *Боду кончуг улуг-даа эвес, безерек хаважыгаш-даа эвес, кончуг чазадак, шевергин ыт чүве. Шала ак-сарыг: колдуунда-ла ак деп болур. Дүгү ангор өшкү дег, хоюг, дырап каан чүве дег суук, кезээде арыг чоруур. «Сибирьниң ээргизи» дээр диин, киш ээрер аңчы уксааның ыды. Карактары кара-кара болгаш чааш, томаанныг. Думчуу база кылаң кара.*

Таныыры кижилерни хүндүлээн ышкаш аажок оожум, ээзинип көөр: кудуруун аяар шимчедип огланыр болгаш бажын бичии билдирер-билдирбес мөгейип чораанзыг. Чамдык дөстүңмес, кудуруун чайып, хөрекче шурап турар ыттар дег, чашпаа-даа эвес. Бир-бир бодаарга, шала пөрүксүмээр, томаанныг кыстарзыг-даа. (С. Сарыг-оол.)

С. Комбу

Сайдаяк

Чараш-даш чыып, кажык бөлүп,
Сайзанактап ойнап орган
Анай-Хаакты ава кый дээш,
«Анай дос» деп далаштырган.

Омак уруг чоруп тура,
Ойнаар-кызын удудуп кааш,
Сайлар баштап ужуп турган
Сайдаякка чагып турган:

«Өршээп көрем, чараш кужум,
Өпеямны көрүп турам.

Оттуп келгеш, ыглай берзе,
Оожум ырлап, өпейлээр сен».

Ырлыг-хөглүг бичии уруг
Ырап чоруй баары билек,
Сайдаяк куш ужуп келгеш,
Сайзанака хона каапкан.

Сайдаяк — кезээде чаяңайнып чоруур узун чиңге куду-руктук бичии ак кушкаш, бора-хөкпештер бөлүүнге хамааржыр.

Шүлүктү аянныг номчу.

Сайдаяк деп сөстү орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Анай-Хаак чүгө сайзанаан каапкаш, чоруур деп баргандыр? **2.** Ол ойнаар-кызын кымга чагып турганыл? **3.** Сайдаяк бичии уругга дузалашкан-дыр бе? **4.** Анай-Хаакка хамаарыштыр ажыглаан демдек аттарын тыпкаш, ооң дугайында кыска чугаадан тургус. **5.** Шүлүк каш строфалыг-дыр, одуругларның эгези канчаар аяннажып турар-дыр? **6.** Бо шүлүкте чогаалчы кандыг уран-чечен арганы ажыглаан-дыр?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

О. Саган-оол

Оол биле кушкаш

Миша ачазы-биле тараа суггарып чораан. Миша арыкче сугну бадырыпкаш, ында чүзүн-бүрүн чечектер аразыңга дыштанып, өрү ак-көк дээрде көшкен булуттар кайгап чыткан. Ынчап чыдырда, хенертен не сыылаан-хоолаан дааш үнүп келген, бир-ле мотор даажы! Дааш дээрге чоорту-ла чоокшулап кел чоруур мындыг болган. Оол бажын ковайтып келген. Көөрге, дуу-ла хензигие кушкашты бир хартыга ызырты сүрген, мырыңай ат кылыр чыгаан чораан. Ховунуң хөөкүй шиижекчигежи чалгыннарын бар шаа-биле дүрген-дүрген далбаңнаткылаан, тын-менди үнер ар-

газын бодап, өрү-куду былдагылап кел чораан. Ол араатан хартыга хензигие амытанны ал чазып-ла чораан.

— Күжүр ат болду-ла! — деп, оол тура-ла халаан. Хартыганы хойзу дап бербишаан, даш октаан ыш-каш, карбаш кылынган. Шиижек оолдуң алгызындан коргар туржук, харын аңаа ооргаланып, ооң чыпшыр чаны-биле ушкаш, ында хараган аразынче чаштына хона берген. Хартыга ойда дүшкеш, ок дег согунна-лып үнгеш, оолдуң кырынга бир дескингеш, ырады ужуп чоруй барган.

Шиижек хараган будуунга олура тыртып алгаш, бичии чараш карактары-биле оолче көрүп алган «чет-тирдим — четтирдим» дээнзиг эткен.

Ковайтып келген — көдүрүп келген; *былдагылап* — частырып, өрү-куду чайлай ужуп; *ооргаланып* — дузалажыптар деп бүзүрөөн.

Чогаалдың утказынга дүүштүр аянныг номчу.

Шижек, хартыга деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

Деңнелгелерлиг домактарны ушта бижи. Оларны чүге ажыглаанын аас-биле тайылбырла.

1. Эгезинден «Оол бажын ковайтып келген» деп домакка чедир кандыг аян-биле номчуур болза, тааржырыл (таваар, шөлээн, дүрген, сүрээдеп девидээн). **2.** Чогаалдың кайы кезээн шиижекчигеш дээш сагыш салып, тускай аянныг номчуурул? **3.** Шиижекчигеш чүге Мишадан кортпааныл? Ол хартыгадан адырлып алыр дээш, кандыг арга ажыглап турган-дыр? **4.** Хартыга чүге шиижекчигешти сүрүп турар-дыр, ол кандыг куштарга хамааржыр? **5.** Мишаның шиижекчигеш дээш сагышсырап турарын кандыг сөстөр бадыткап турар-дыр?

Чогаалды ооң утказынга дүүштүр үн аянын өскертип тургаш, одуруглар аайы-биле «илчирбелей» эдерти чугаалаар.

О. Саган-оол

Элик оглу

Чайгы үеде суур, ооң кавызы бүгү шынаа эртен туманнай бээр, он шакка чедир чүү-даа көзүлбес. Ооң соонда туман арлып, ак-көк дээрде хүн изиде бээр.

Шак ындыг хүннерниң бирээзинде ногаан сигенниң шалыңы буруңайнып кургап турда, ыяш бажыңның хериминиң аксындан аныяк элик үнүп келгеш, кудумчуну өрү таваар кылаштап, чамдык черге доктаап, ыңай-бээр көрүп, чамдыкта дөө ногаарарып чыдар эзимче кайгап каап чораан.

Айыылга таваржы бээрин сезинмээн элик ынчаар кылаштап, бир черге кээп, ногаан сигенни чулуп чий берген.

Ол үеде бажың хериминден ак баглап каан ыт үнүп келгеш, эликти көрүп кааш, ол бичии чараш амытанче халып-ла каан. Ытты көре тыртып кааш, элик дедир ээлгеш, бодунуң хериминче ыңай-ла болган.

Ыт ызыртыр чедип келгеш, чай алзыр-даа аргажок. Ооң аксынга кирбес дээш, ол-бо былдап, дезип чоруп-ла каан.

Ол аразында база бир ыт тыптып келген. Элик суурну кежилдир ушта халааш, калбак эзим кайы сен дээш, ыдып-ла каан. Ыттар ооң соондан сүрүпкен.

Бажыңнарындан үне халчып келген кижилер, ылаңгыя бичии оолдар, кыстар алгыржып, ыттарны хай дээрин оралдашкан.

Ол душта эликтиң үнүп келген хериминден до-руг аъттыг эр үне халдып келгеш, эликтиң соонче маңнадып-ла каан...

Элик-даа, ыттар-даа, аъттыг кижиде эзим иш-тинче кирип, чиде берген.

Суурнуң бо бүгүнү көрүп туруп калган кижилери аразында чугаалажып, аргаже көрүп тургулаан.

Барык-ла шак чедип чорда, ыттар ээп келген. Элик-даа, ооң ээзи-даа сураг. Адак сөөлүндө аъттыг кижиде чедип келген. Бажыңының чанынга чортуп кээрге, ооң кожазы айтырган:

— Канчалган-дыр? Тыптың бе?

— Тудуп чиптилер ыйнаан, оон башка маңнап чанып-ла келгей. Хайыраан эликти, дыка чараш амытан-на болгай.

— Херим иштинден үнмээн болза, көрөм.

— Кээргенчии кончуг-дур...

Херим эжиинден беш харлыг оол үнүп келгеш, ачазындан айтырган.

— Шокарбайывыс кайыл, ачай?

— Читкени ол-дур. Ам кайын кээр ийик, ээлбес ол. Ындыг болбас ийикпе, бичии амытанны кээргээр, ажаар, сагыш човаар-ла болгай.

Адазынче буруузунган хевирлиг көргөш, оол ыт-тавайн барган...

Хенертен оолдуң арны чырый хона бергеш, кудум-чуже үне маңнапкан. Ында турган кижилер оолдуң чүгүргөн уунче көрнү бергеннер. «Ыттар тудуп чипти ыйнаан» деп турган элии оолга уткуштур бо чоруп орган. Арай оваарымчалыг, дүргөн кылаштап, ол-бо талаларынче көрүп каап, ылаңгыя ыттар үне халаан эжикче карактап кел чораан.

Эликтин оолга, ээзинге ужурашканы дыка-ла чаптанчыг болган. Эликтин чедип келгенинге өөрээш, адашкылар бойдустуң кайгамчык чаражы — эликти кээргеп, ону ында улуска көөргөткөн:

— Көрүңерем, чараш деп чүвезин! Кулактарны! Карактарны! Мындыг чараш амытан база чоруур-дур! Че, Шокарбай, ам кир, чанып, дыштанып ал.

Элик ээзинин чугаазын билир дег, аңаа чагыртып, херим иштинче чииги кончуг шывыраш дээн. Ооң соондан оол база чорупкан. Бар чорда, аңаа адазы чугаалаан:

— Ам түвексиндирбес сен, аңаа анчыг болбас ийикпе. Сагыш човаар-ла болгай, кээргээр, азыраар.

Ооң кавыызы — ооң чоогу; *ак баглап каан* — ыдыктаан; *доруг* — кызыл-сарыг (кудуруу болгаш чели кара боор); *арны чырый хона бергеш* — өөрүп, амырай бергеш; *оваарымчалыг* — кичээнгейлиг, хынамчалыг; *түвексиндирбес* — анчыгзындырбас.

Диалогту аянныг номчуңар.

Элик, хулбс, элик оглу деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи. Оларның утказы дөмей бе азы ылгалып турар бе?

Бойдус чурумалын тыпкаш, ушта бижи.

1. Болуушкун чылдың кайы үезинде болуп турган-дыр? Хүннүң кайы үези-дир, кандыг хүн турган-дыр? **2.** Эртенги ыржымны чүү үрөпкен-дир? **3.** Элик чүгө эзимче дезипкенил? **3.** Аъттыг кижиге кажан эеп келген-дир? Кожазы-биле ооң ара-

зынга кандыг чугаа болган-дыр? 4. Шокарбайның читкенинге 5 харлыг оол чүгө буруузунуп турарыл? 5. Элик биле оолдуң ужуралы канчаар болган-дыр? 6. Бо болуушкун өскээр төнүп болур турган бе? Ийе болза, канчаар? 7. Бо болуушкундан чүнү билип алдың, кандыг түңнел үндүрдүң?

Чогаалды бодуң адыңдан эдerti чугаала (бодуң көргөн ышкаш).

©ГБНУ МО РТ ИРНШ

Дуза дилээн адыг (Төөгү чугаа)

Бир аңчы соңгу тайгаларже күзүн, адыглар ижээн-ней бергенде, аңнап үнген. Кежээ одаанга чедип келгеш, от салгаш, дөгеленип олурда, хенертен артындан бир-ле чүве келгеш, бөле-хаара куспактааш, ыңай-ла болган. Адыг-дыр деп чүвени аңчы билип каан. Ооргазында азынган бижээн алыр арга чок, адыг так куспактап алган.

Удавайн улуг ыравайн, ол-ла хевээр куспактааш, ижээнче киире берген. Ижээн иштинде караңгы черде бир-ле чүве ыстап, човууртап турар болган. Топтап көөрге, бир адыг холун чайып олурар бооп-тур. Чоокшулап келген, адыг балыг холун аңчыга көргүзүп, сунуп келген. Адыгның холунда улуг чарты кадалы

берген мындыг бооп-тур. Чүү боор, чүвениң ужурун билгеш, аңчы ооргазында улуг бижээн алгаш, хынындан ужулгаш, адыгның балыг холунда кадалган улуг чартыны уштуп каапкан. Адыгның уё-човууру чидип, балыг черин чылгап эгелээн.

Ам адыглар чүнү канчаар эвес дээш көрүп олурарга, демги эккелген адыг ол кижини бөле-хаара туткаш, дедир-ле демги одаанга эккелгеш, салыпкан. Бо дээрге бир аңчының шаанда херек кырында таварышканы таварылга-дыр.

Дөгеленип орган — чыннып орган; *ыстаар* — аарыыр, шылаар; *чарты* — кадалган күжүген (ыяш чарты).

Адыг деп сөстүң чоок уткалыг сөстөрүн бижи. Чүгө бо сөстүң ойзу адаан сөстери көвей бооп турарыл?

1. Аңчы кажан аңнап үнген-дир? 2. От кыдыынга дөгеленип олурган аңчы-биле чүү болган-дыр? 3. Адыг аңчыны каяа эккелгенил? 4. Болган чүвениң ужурун аңчы канчаар билип каан-дыр? 5. Болуушкун чүү бооп төнгөн-дир? 6. Бо болуушкунну төөгү чугаа деп бадыткап болур бе?

Сөзүглелге чоок кылдыр эдерти чугаала.

Аскыр Дагаа чүгө даң бажында алгырар апарганыл? (Тоолчургу чугаа)

Аскыр Дагаа кыс Дагааның курун хунаап алгаш, шыкка оъттап чорда, аңаа чорумал Алдын-Доос таваржы берип-тир.

— Мурнуу чүкке улуг найыр болур, ынаар бар чыдыр мен, курум чок, чер албайн чор мен, куруң берип көрем, дуңмам — деп, Алдын-Доос айтырып-тыр.

Аскыр Дагаа Алдын-Доостуң чалаазын чарашсына бергеш:

— Курумну ал че харын, кыс дагааның куру-ла болгай, эккеп бээр сен. Ынчаарга сен база түр када

алдын чалааң ачыладып көр, ээп келириңге, орна-
жып алып бис — деп-тир.

— Даңгаар эртен, даң бажында келир эвес мен бе,
Дагаа дуңмай, кымны-даа мурнай оттур сен — дээш,
Алдын-Доос арлы берип-тир.

Ол-ла хевээр Алдын-Доос куш-даа келбээн.

Аскыр Дагаа даң бажында тургаш, алгырып-ла
орар мындыг болган чүве-дир:

— Ку-рум эк-ке-эл! Ку-рум эк-ке-эл!

Алдын-Доостуң чалаазы-даа Аскыр Дагаада ол хе-
вээр чыдып калган. А кыс Дагааның куру чок бол-
ганындан хүннүң-не чуургалаар болган амытан чүве-
дир.

Алдын-Доос — павлин; *чалаа* — аскыр дагааның бажында кызыл өңнүг кезээ.

Тоолчургу чугааны роль аайы-биле аянныг номчуңар.

Аскыр дагаа, кыс дагаа, дагаа оглу деп сөстөрүни орус дыл-
че очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Алдын-Доос чүге аскыр Дагаада кыс Дагааның курун дилеп алган-дыр? 2. Аскыр Дагаа ооң чүзүн удур дилеп алганыл? 3. Олар чүү деп дугуржуп алганнар-дыр? 4. Аскыр Дагаа чүге даң бажында алгырап апарганыл? 5. Кыс Дагаа чүге хүннүң чуургалаар болу берген-дир? 6. Бо тоолчургу чугаа кижилерни чүге угадып сургааныл?

Ойнаарактар азы картонга чурааш, кескен чуруктар дузазы-биле театржыткан көргүзүгден одуруглар аайы-биле белеткээш, көргүзүңер.

Киржикчилери: *кыс Дагаа, аскыр Дагаа, Алдын-Доос*, автор.

Дээлдиген үнү (Тоолчургу чугаа)

Чер-делегейге дириг амытаннар тыптып турда,
оларга Бурган башкы таарышкан үннер тып берип,
үлөп турган.

Үн үлээшкининге дээлдиген озалдап чедип келген.
Бурган башкы дээлдигенниң озалдап чедип келгенин көргөш:

— Кезээде озалдап чоруур ындыг болгай сен, хамык үннер үлеттинген — деп-тир.

Муңгараан дээлдиген тургаш:

— Үн чок канчап чурттап чоруур амытан боор мен, черле бир үнден хайырлап көрүңер, башкы — деп дилээн.

— Ам канчаар, бедик ыяш бажынга шимчевейн хараттынып олур. Ыяштың чанындан кандыг амытан алгырып эртер болдур, ону өттүнүп, ооң үнүн үлежир сен — деп, Бурган башкы чарлык болган.

Дээлдиген-даа бедик дыт бажынга хонупкаш, кандыг-ла амытан ооң чаны-биле алгырып эртер ирги дээш, шимчевейн ол-бо талаларынче кайгаттынып, хараттынып олурган.

Дээлдиген бир көөрге, ооң чаны-биле кулуннуг бе киштеп эртип бар чораан. Дээлдиген бе биле кулун киштээрге, кады киштеп өөренип алган.

Дээлдиген оон бээр-ле, чылгы мал ышкаш, киштээр апарган.

 Дээлдиген — улуг мага-боттуг, узун чалгыннарлык, аът ышкаш киштеп эдер араатан куш; *хайырлап көрүңер* — берип көрүңер; *киштээр* — аъттың алгырары.

 Бе, кулун, мал, чылгы деп сөстөрни ажылчын кыдыраашка бижээш, уткалары дөмей-дир бе азы ылгалып турар-дыр бе, аас-биле тайылбырла.

 1. Дээлдиген чүге бодунга таарышкан үн чок арткан-дыр? 2. Дээлдиген канчап аъттың үнүн үлежип, киштээр апаргандыр? 3. Бо тоолчургу чугаада кандыг өөредиглиг бодал бардыр? 4. «Дээлдиген үнүн» тоолчургу чугаа деп канчаар бадыткап болурул?

 «Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары» (2010) деп номдан бир тоолчургу чугааны номчааш, утказын эдерти чугаала.

ОЙНАКСАНЧЫГ ОЮННАРЫМ

Ч. Кара-Күске

Чылгылаар мен

Хүлбүс мойнаа сыдымым бар,
Хүннүң ойнаар оюnum ол.
Чагы бажы аът дижик,
Чандыр кагбас оол боор мен.

Дыгыр-Мыйыс молдургазы
Дыка дезип туруп берзе,
Сыдым-биле тудуп алгаш,
Сывырып кээр кезээ-ле мен.

Аргамчыны канчаар каарын
Ачам меңээ айтып берген.
Алызында барып-барып,
Аңаа эш бооп чылгылаар мен.

Хүлбүс мойнаа (мойнак) — хүлбүс мойнунуң кежинден кылган; *сыдым* — аргамчы.

Шүлүктү аянынг номчу.

Шүлүктен чоок уткалыг сөстөрни тыпкаш, ушта бижи.

1. Оол кандыг оюн ойнаарынга ынак-тыр? 2. Ол сыдымын чүгле ойнаарда ажыглап турар бе? 3. Өзүп келгеш, бичии оол кым болуксап турар-дыр?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Чуңгу

Чамдыкта кижі бодунуң багы-биле дыка-ла эпчок чүвелерге таварышкылаар. Мен бир катап чуңгулап тургаш, харлыктыр барып ушкан мен. Өөрүм мээң харлыга бергенимни эскерген эвес, каттыржып-ла турган. А мен аңаа хомудааш, ам-даа ойнаал дижип турда-ла, чылдагаанын безин ыттавайн, чаныпкан мен.

Чаныпканым чазыг болган. Хейде-ле бодум хому-дап артып калган мен. Шынап-ла, өөрүмнүң буруузу чүү боор: деңге ойнап, деңге каттыржып турган болгай бис. Анаа ужур-чөвүн чугаалаар турган-дыр мен ийин.

Ооң соонда ол чуңгуже баар хөңнүм чокталган. Кады чуңгулап турган өөрүм, анаа дыңнаан-даа оолдар меңээ ужурашкан санында ол хайлыг чуңгу дугайын ыяап-ла сагындырар апарган:

- Бажың чара ужуп ал часкан ийик сен бе?
- Ужуган-Кара, Ужуган-Кара!
- Ужупкаштың чуңгулаваастай бердиң бе?

Мээң чогум чүге чуңгулаваастай бергенимни оолдар соора билген. А херек кырында оларның каткызынга шыдашпаан мен. Ындыг болганда частырыгны эдери белең. Ушпайн чуңгулаар, ол-ла! Чуңгуга чедип алыры, харын, берге, ынаар чоокшулаарга-ла, кочу.

Улуг-хүнде Шоюңчап эжим-биле кады ойнап чорупкан бис. Ооң чуңгулаарыңга ынаа аажок. Ону эдерген ужурум-даа ында. Баштай «Мөгенниг-аътчыгаш» деп кинону көрдүвүс. Оон чуңгулаар черже мени ол ала-чайгаар-ла ыдалап эккелди. Ында Яндай, Сотпа, Шериг-оол — бистиң беш «Б»-ниң оолдары эмгежок болду. Шуптузунуң идик-хеви хар, караңнадып-ла турлар. Бисти кайы ырактан көрүп кааш, кыйгырадыр:

— Шоюң, Шоюң, бээр-бээр!

— А Кара база келген. Бажың аарып тур бе?

— Ам база чуңгулаарың ол бе?

— Кезеведин бе, Кара?

Оолдар мени кочулап, баары кадып-ла тур. Иш-тимде хорадаарым аажок. Ынчалза-даа туттунуп, чоргаар харыыладым:

— Чүге кезээр чүвел кижиге, оолдар. Ам черле ушпас мен, көөр силер.

Ынча дээн дораан-на караңнадып-ла баттым эвес-пе. Баштай шымбай чоруп ордум, дөрт-беш хире черни көңгүс тоовайн эртип келген мен. Канчангаш-ла көрүптейн дээримге, хамык оолдарның ыды читкен, шупту менче кайгаан турлар. Сыгыртааның шырайы, сактырымга: «Барды-ла, барды-ла! Төк дүштү-ле!» дээнзиг. Саңгываа мырыңай бир караан шийипкен көрүп тур. Ол хире хөй карак чүк-чүктен «шиштеп» кээрге, бергежи кончуг чорду. Чуңгунуң кыдыынче үнө халый бээр дээрге, аскымнаан буттар чүге эглир дээр силер, хоржок. А олура дүжерже, хамык оолдар чир-шоң болур. Сагышка дыка-ла хөй чүве кирди. Ынчалза-даа кара чаңгыс арга чүгле бурунгаарлаары деп билдим. Ынчангаш бүдүү: «Туттун Кара, туттун!» деп бодумну бодум дужааттыныптым.

Бистиң чуңгулаар черивис хем кыдыында — кадыр эрик. Чуңгунуң узуну үжен хире метр. Сыг дээн соонда, шагда-ла адаанда барган турар сен. Ол сыг дээр чер бо удаада меңээ төнчү чок-биле дөмөй болду. Ыя ол аразында башка кирген бодал безин эмгежок. «Чүге-ле бээр келдим!» деп каргаттындым-даа.

— Уу-рр-аа-а!

— Уу-раа-а!

— У-раа!

Чок, ол мен эвес болдум. Баштай, харын, бодумну деп бодаан мен. Ындыг эвес, мээң өөрүм мээң

ушпаанымга өөрээш, ынчаар алгыржып турган чүведир. Хамык оолдар бөрттерин өрү октавышаан, менче чуңгуну куду караңнадып орлар. Мен база бөргүмнү октап, ураалавышаан оларже удур маңнаптым.

Ол хүн дыка хөглүг чуңгулаан бис. Шоолуг ушпадым-даа. Ушкан кижини шуптувус кочулап, каттыржып турдувус. Мени каттыржырга, мен база туттунуп шыдавайн, каттырып турдум. Ол таварылганың соонда, аргалыг-ла болза, хомудап болбас чүведир эвеспе деп чүвени билип алган бис. Кевин-херек чок чүвеге хомудааш чоорул ону! Ажыы бар эвес, ындыг але?

Харлыктыр — тыныжы бергедей бээр кылдыр; *баары кадар* — аажок каттырар; *чук-чуктен «ишштеп» кээрге* — оон-моон кайгаарга (көөрге); *каргаттындым* — кончуттундум.

Чуңгу деп сөстү орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

Өдү чарлыр, ишти сөктүр, чеди өкпези турар, хаваан дүңүр, хаайы саргарар деп чоок уткалыг сөс каттыжыышкынын ары ажилчын кыдыраашка бижээш, оларны солуп болур сөзүн бижи.

1. Оол бодунуң багы-биле кандыг эпчок чүүлге тава-рышкан-дыр? 2. Караның чуңгулаваастай бергенин өөрү чүү деп билип алганыл? 3. Оолга чуңгуга чедип, частырыын эдеринге кым дузалаан-дыр? Ол ооң дугайында чүү деп турарыл? 4. Оолдар кочулаарга, хомудап турза-даа, Караның чуңгулап бадыпканы шын болган бе? 5. Оол чуңгулап бадып чыткаш, чүнү бодап, чүнү эскерген-дир? 6. Караның ушпаанынга өөрү канчаар өөрүп турган-дыр? 7. Чогаалдың маадыры сеңээ чүү деп сүмө кадып турар-дыр? 8. Кыжын оон өске кандыг оюннар ойнаарыңга ынак сен? Чүгө?

Чогаалдың кол утказын эдерти чугаала.

А. Шоюн

Таныжылга

Дадар-оолга ачазы чадаг-терге садып берген. Ол тергезинге дыка ынак. Дадар-оолдан өске ону кым-даа мунмас турган.

Бир-ле катап Дадар-оол тергени херим иштинге тургузуп кааш, дүштеки чем чип алыры-биле кире берген. Ол чемненип дооспайн чыткаш, тергезин Солун-оолдуң мунуп алган бар чоруурун соңга өттүр көрүп каан. Дадар-оол хорадай бергеш, дораан-на маңнап үнгөн. «Мээң тергемге дээп болбас деп чүвени Солун-оолга канчаар көргүзөр болдум!» деп, ол иштинде каржы химиренген.

Холдарын чудуруктаныпкан, хорадап шугулдааны кончуг, ол Солун-оолче уткуштур маңнап орган. А Солун-оол Дадар-оолду көрүп кааш, чанында турган оолга чугаалап-тыр:

— Таныжып ал, Эрес! Бо дээрге мээң эң-не чоок эжим Дадар-оол-дур!

Дадар-оол элдепсине бергеш, чудуруктанып алган холун сула салыпкаш:

— Тергени чүге мунмайн турарың ол, эш? — деп эжиниң кижизиг таныштырылгазынга харыы кылдыр чугаалаан.

Шугулдаан — ажынган; элдепсине бергеш — кайгай бергеш.

«Таныжып ал, Эрес! Бо дээрге мээң эң-не чоок эжим Дадар-оол-дур!» деп домакты орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Дадар-оолдуң ынак оюну чүү турган-дыр? Бир-ле катап дүъште чүү болганыл? **2.** Дадар-оол эжинче кандыг бодалдыг халып келген-дир? **4.** Дадар-оол эжиниң кижизиг таныштырылгазынга канчаар харыылаан-дыр? **5.** Кымны кижиниң «эң чоок эжи» дээрил? Сээң ындыг эжиң бар бе? **6.** Эжишкилер дугайында кандыг үлегер домак билир сен? Ооң утказын тайылбырла.

«Эжим-биле ынак оюнуvus» деп чогаадыгдан бижи: Эжиң-биле кажандан тура эдержип турар сен? Ооң-биле канчап эжишкилер апарган силер? Силерниң дөмей сонuurгалдарыңар бар бе? Эжиң-биле кандыг оюн ойнаксаар сен? Чүге ол оюнга ынак силер? Эжиңге чүнү күзээр сен?

КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН

С. Сюриң-оол

Шериг-оолдун олчазы

(«Чайгы хуннер» деп чогаалдан үзүндү)

Ферма эргелекчизи чедип келген. Ооң адын Сүүр-оол дээр. Аңаа ол ооң мурнунда база чораан. Ону Шериг-оол таныыр апарган. Бо удаада Сүүр-оол акый кел сал-ла, Одаң-оол ашакты Кара-Сугда кадарчының аалынга үр эвес хурал болур дээш, ушкарып алгаш чорупкан.

— Хоюңарны ыратпайн, дозуп алыр силер — деп, ашак чагаан.

Девээлеп чыткан хой дүъш соонда шимчеп, ууруксууруктап оъттап бадыпкан. Ынчан Шериг-оол аътты ёзулуг мунуптар, даалыктадып, челдирип безин билир апарган. Оозун чавыдактапкаш, соондан чорупла каан.

— Хоюң ыратпа, ыт-куш кончуг, чүвени канчап билир — деп, кырган-авазы база-ла чагып туруп калган.

Хуралдаан кижилер чырык имирде ээп келген. Кээрге, ашактың кадайы девидээн, ыглаарының кыры салып турган: хой кирип келген, а Шериг-оол чок.

— Хой соондан чаш уруг ыдыпкаш, чүң кылып олурган сен, аазатпай! — дээш, ашак-даа кадайының кырында-ла барган. Оозу аңаа удурланмаан, чүгле:

— Мурнунда доспайн турган эвес, ажырбас деп-ле бодадым — деп корткан, сирилээн үн-биле харыылаан.

Ферма эргелекчизи аъттыг хапкан, ашак ооң соондан чадаг базыпкан. Аал адаанда сирт кырынга баргаш, Сүүр-оол кускуннаан:

— Кууг! Кууг! Шериг-оол! Кайда сен?

Ынаар-ла ыракта үн үнген. Үннүң аяны ыглап-даа турган ышкаш. Ол дугайын ашакка медээлээш, кускуннавышаан, дөштү куду аъдын четкеш, бадыпкан. Ол аразында караңгы имир дүшкен, ыраккы даглар чүгле карарып көстүр апарган. Элээн бады келгеш, Сүүр-оол база ылавылаан:

— Шериг-оол, кайда сен?!

— Аа! — дээн харыы мырыңай чанында дыңналган соонда, Шериг-оол аъдын чавыдактап алган, кырлаң артындан бо уткуштур үнүп келген.

— Чүнү кылып чыттың, оол?

Шериг-оол харыылаваан, чүгле куду көөр болган. От шаккаш, көөрге, арны-бажын ыжыдыр ыглап алган бооп-тур. Бажында бөрт, будунда идик-даа чок, чүгле хөйлең, чүвүрлүг. Шыырныга бергени безин арнындан илдең. Ынчап турда, кырган-адазы база маңнап келген.

— Чоп читтиң, оглум?

— Оглуң хоржок кижидир, ашак, харыылавас.

— Чүү болду, оглум? — деп, ашак өле аъттың дынындан тудуп алгаш, ылавылаан.

— Хоржок хой-дур — дээш, оозу чүгле думчуун шүжүлеткен.

— Чүү хой? Кайда?

— Дүгде... Төрүвес хой-дур, чыдып-ла турар.

Ам-на чүвениң ужуру билдинген. Чеде бээрге, шынап-ла, сарыг кастыктыг тогду какпак хая баарында төрүп чыткан.

— Аңаа каапкаш, барып медээлээр болбазыкпа, оглум. Дүн киргиже оар боор бе. Хондур төрүвээн болза, канчаар сен.

— Эр хей-дир моң, кортпас — деп, Сүүр-оол акый оолду мактаан.

— Олчазы улуг кижидир — деп, кырган-ачазы амыраан.

Удатпаанда хой төрүпкен. Хураган дораан-на турарын оралдажы берген. Иези тура халааш, оранып, оглун чылгап кирипкен. Шериг-оол база-ла хураганы сегирип алган.

— Ой чаражын, иези-ле олчаан!

Девээлеп чыткан — хөлегеге дыштанып чыткан; *даалыктадып* — оожум маңадып; *челдирип* — дүрген маңадып; *дөштү куду* — кадыр черни куду; *кырлаң артындан* — бедик эвес сын артындан; *сарыг кастыктыг* — чаактары сарыг; *тогду* — бир харлыг хой; *какпак хая* — ыйык, оңгак хая; *оранып* — былгырып.

Ыдыпкаш — чорудункаш; *ылавылаан* — айтырган деп сөстөрнү ажилчын кыдыраажыңга бижээш, айыт:

а) чоок уткалыг сөстөр;

б) удурланышкак уткалыг сөстөр.

1. Чогаалдың кол маадыры кымыл? Чүге? 2. Шериг-оол чүнү кылып билдир-дир? 3. Оол чүге төрүүр деп барган хойну каапкаш, чана бербээнил? 4. Шериг-оолдун орнунга сен турган болзуңза, канчаар сен?

Чогаалды план аайы-биле эдerti чугаала.

Ч. Кара-Күске

Алышкылар

Дүкүүшпей көдээде чурттап турар. Ол акызы Допчуң-биле үргүлчү-ле кады хой кадарар. Чайны өттүр ынчаар чаңчыгып калган.

Чайын даң дыка эрте адар. Даң адарга-ла, хойлар уйгужу кадарчыларны манап чыдар эвес, оъттааш чоруп каар. Оон авазы оолдарны оттуруп-ла эгелээр:

— Допчуң! Ээй, Допчуң! Ээй, Дүкүүш! Хоюңар ырай берди! Азы бөгүн хой кадарбас силер бе? Ынчаарга бо инектерниң бажын дозуп бериңер, шааш-кактаар дей бердилер, ачаңар хойже чорзун. Оттуп келдиңер бе, дыңнап тур силер бе, оолдарым?

Ооң соонда ачазының үнү дыңналыр:

— Бичии удуп алзыннар че, амдыызында улуг ыраваан хойлар ышкакжыл. Бөгүн мен кадаргай мен аан.

Шимээн баар, чүгле авазының сагган сүдүнүң даажы дыңналыр — «төөрт-төөрт, төөрт-төөрт!» Бичии болганда инек бажы доскан ачазының үнү келир: «Хөчү! Ха-ха! Хө-өк, хө-өк!» Ол бүгүнү Допчуң баштай дыңнап, боданып чыдар. «Эх, удаан болза! Азы удуур чоор бе? Бо ой тонну бажымче хөме тырткаш, чыдыпсымза!»

А даштын: «Төөрт-төрт! Төөрт-төөрт! Хөчү, хөчү!»

Допчуң боданыр: «Чок, хамык улус ажылдап турда, мынчаар чыдып болбас. Школага өөредилге эгелей бээрге, башкыларымга, өөрүмге чүнү чугаалаар мен? Чайны удуп-ла эрттирдим дээр мен бе? Демги «Аспан күжүр хокпаңгырлаан, ала чайны өттүр ырлаан» дээн ышкаш аан. Чок, турбас болза, хоржок. «Аскак хой ырады-ла».

Дүкүүшпейни оттурарга, белең оттур эвес: аңдарлып-дүндерлип шаг-ла болур. Анаа-ла уйгу хавы. «Каапкаш чоруптайн» дээрге, ам-на караан дүрбүп, херлип-көстүп эгелээр. Ооң соонда шуглак иштинден үнмейн олура-ла орат. Үңгүр аксынга үнүп келген өрге-даа ышкаш.

Өг чаны-биле бичии кара суг агып баткан. Ооң соогу аажок, аңаа чунуптарга, уйгу дораан-на чаштай

бээр. Ооң соонда соок сүтке хлеб шыгыдып чиирге, экизин чүү дээр! Хой кадарып чоруптарда база хүне-зин ап алыр, черге чиир.

Допчуң биле Дүкүүшпей — ада-иезиниң ёзулуг ду-залакчылары. Олар хой кадарып турда, ада-иези си-ген кезип, кажаа септеп, чүнү-даа кылып четтигип-тер.

Ийи алышкы бөгүн база-ла хой кадарып чо-рупкан.

Шаашкактаар — шаашкактан дезип маңнаар; *ой тон* — кыргаан хой кезинден даараан чийк тон; *аспан* — шерги; *хокпаңгырлаан* — шошкуп маңнаан, *кара-суг* — чер-ден үнүп чыдар арыг соок суг.

«Допчуң биле Дүкүүшпей — ада-иезиниң ёзулуг дузалак-чылары» деп домакты орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

Дараазында сөс каттыжыышкыннарын бижээш, утказын тайылбырла: уйгу хавы, уйгу чаштай бээр.

1. Алышкылар эртенги үеде кандыг бергедээшкинге та-варжып турар-дыр? 2. Оолдуң ада-иези даң бажында чүнү кы-лып турарлар-дыр? 3. Допчуң удуксаза-даа, чүге туруп келген-дир? 4. Дүкүүшпейни акызы чүге «уйгу хавы» деп турарыл? 5. Допчуң биле Дүкүүшпейни чүге ада-иезиниң ёзулуг дузалак-чылары деп болурул? 6. Сөзүглелде үлегер домактарны тып-каш, утказын тайылбырла. 7. Чогаалда дааш-шимээн өттүнген сөстөрни чүге ажыглааныл?

Деңнелгелиг домакты тыпкаш, ушта бижи. Чогаалдың утказын Допчуңнуң адындан эдерти чугаала.

И. Крылов

Чаан болгаш Моська

Улус чонга көргүзер дээш,
Улуг Чаанны чедип чораан.

Чаан дээрге хаая көстүр солун амытан.

Чаанның соондан сонуургактар хайнып чораан.

Та кайыын хензиг Моська тыптып келгеш,
Даг дег Чаанче чадай-чадай шоглай берген.

Соксаал чокка Чаанны ээрип,
Содаа эрeп ээрип чор оң.

«Соксап көрөм, ыянчыг-дыр, —

Чаан-биле деңнежир-даа харыың чок-тур,
Чадай-чадай өгүң дундур ээрзиңзе-даа,
Чаан сени көңгүс тоовас, чоргаар чор» — деп,
Чыкпак Хава Моськаны чагып чораан.

Моська — Хавага мынча деп-тир:

«Охай! Охай! Ол-ла эки,
Орлан бардам экер болуйн.

Ол Чаан мени билбейн чорда, содаа чокка
Мону мен ам коргудупкаш, эр-хей боор мен.

Оортан ыттар мени мактаар:

«Орлан Моська Чаанны ээрген —
Ол-даа күштүг, берге хей-дир!»

(Л. Чадамба очулдурган)

Моська — бичии ыт, мопс; хаая — ховар; хайнып чораан — көвейинден аай-дедир шимчеп чораан; содаа эрeп — чогуш күзеп; бардам — хөңнү улуг, менээргек.

Басняны аянныг номчу.

1. Басняның маадырларын адааш, кайызынга таарзын-майн бардың, чүге? 2. Хава Моськага кандыг чагыг берип турар-дыр? 3. Ыттар Моськаны: «Орлан Моська Чаанны ээрген — ол-даа күштүг, берге хей-дир!» — деп мактаар бе? 4. И.Крылов «Чаан болгаш Моська» деп баснясында кижилернин кандыг чаңын кочулап көргүскен-дир?

Басняга чуруктан чурааш, ооң утказынга дүгжүр үлегер домактан адаанга бижи.

Басня чүгле шүлүк тургузуглуг эвес, а чечен чугаа (проза) хевирлиг база бооп болур.

Өшкү биле бөрү (Басня)

Бөрү чалым тиинде оъттап турган өшкү көргөш, канчап тудуп чирил мону деп бодааш:

— Бээр дүжүп келем, өшкү. Мында чер-даа оргу, оът-сиген-даа хөлчок амданныг чүве-дир. Дүжүп келгеш, маңаа оъттап көрөм — деп-тир.

Ынчаарга өшкү тургаш:

— Мээң хырным дээш эвес, бодуңнуң хырның дээш ынчап тур сен, бөрү — дээш, ынавайн барып-тыр.

(Д.С. Канчыыр очулдурган)

Чалым тии — үнөр арга чок хаяның чарылган чери; *оргу* [оъргу] — доски, дорт.

Басняны диалог чугааның негелделерин сагып, аянынг номчуңар.

1. Бөрү кандыг сагыштыг, өшкүнү чанынга оъттазын деп сүмелээн-дир? **2.** Бөрүнүң чугаазын кандыг аян-биле номчуза, ооң кажар оптуун дамчыдып болурул? **3.** Өшкү бөрүден кортпайн, кандыг чоруун көргүскен-дир?

Басняның утказынга кайы үлегер домак чогул, чүгө: **1)** *Кашты көрүп кажараар*; **2)** *Азаның бичези кончуг*; **3)** *Бодуңну богдага бодава, эжиңни эникке бодава*. «Өшкү биле бөрү» деп басня кижилерге чүнү угаадып сургаан-дыр?

Ыят чок крокодил (Кхмер тоол)

Адазы оглу-биле базаарже бар чорааш, арга иштинге крокодилге таваржы берген. Ол орукту доора чыдып алган, шимчей албас болган — буттарын от чипкен. Харыксыраан амытанны адашкылар кээргээш, чиңге ыяшка чыпшыр шарааш, тергезинге салып алгаш, хөл чанынга аппарып кааннар-дыр.

Крокодил сугну харамдыгып ижип, малгашка аңдаштанып, күш кирип алгаш, амы-тынын алган кижилерни чиир дей берген.

— Ыят чогуңну але! Сеңээ дузалаштывыс чоп.

— Кандыг дуза дээр ону, мени көжүдүр шарып кагдыңар, мырыңай өлүп кал частым. Чо-ок, силерни чиир мен.

— Ындыг-дыр, чүгле далашпа. Хаан чүү дээр эвес, дыңнаал.

Үжелээ хаанга баргаш, чүвениң ужурун тайыл-бырлап бергеннер-дир.

Крокодил хаанның мурнунга чашпаалап чыда дүшкеш, мынча дээн:

— Улус көрбес аянынг черге дыштанып чыттым. Бо ийи кижиге четкилеп келгеш, шарып-хүлүп алгаш, тергезинче үндүр каап алдылар. Хосталып аар дээш чадажып кагдым. Мени ынча дыка хилинчектээни дээш, оларны чиир деп турдум.

Ам адашкылар хаанның мурнунга чыда дүшкен-нер:

— Буттарын отка чиртип алган крокодил чорду, шимчей албас. Кээргээш, ыяшка шарып алгаш, хөлге эккелдивис. Аңаа адырып салыптывыс. Күш кирип алгаш, бисти чиир дей берди. Биске бүзүрөвес болзуңарза, буттарын көрүңер даан.

«Ыят чок араатан бо» деп, хаан иштинде бодааш, мынча дээн:

— Хамык чүве канчаар болганын мен бодум көрейн. Ол черге бараал, бо кижилер чүнү канчанганын көргүссүннер.

Крокодилди так шарып кааннар.

— Ам чана бериңер, моон соңгаар крокодилге дузалашпайн чоруңар — деп, адашкыларга хаан чагаан.

«Араатанга болгаш хоранның чыланга кажан-даа бүзүрөве» деп анаа эвес чугаалаан болдур ийин.

(А. Дембирел очулдурган)

Кхмер — Камбоджа деп чурттуң чурттакчызы, камбоджий; *харыксыраан* — шаа төнгөн, чилчии үзүлгөн; *көжү-дир* — билинместедир.

Тоолдуң утказынга чоок үлегер домакты бижи: *Бак са-*

гыш башка халдаар; Серемчиде хорамча чок; Чаг берген кижибиле чаргы кылыр.

 1. Адашкылар базаар бар чыткаш, кымга дуза чедиргеннер-дир? 2. Крокодил чүгө харыксыраан чыткан-дыр? 3. Ол адашкыларга четтиргенин илередириниң орнунга чүү дээнил? 4. Хаанга чедерге крокодил чүү деп мегелеп турганыл? 5. Адашкыларның чугаазын дыңнааш, хаан чүү деп шиитпир үндүрген-дир? 6. Тоолдуң сөөлгү домаанының утказын тайылбырла.

Тоолдуң утказын оолдуң адындан эдерти чугаала.

Ийи элчиген

(Кыргыз улустуң тоолу)

Бир-ле черге ийи элчиген чурттап чоруп-тур эвеспе. Бирээзиниң ады Йа, өскезиниң Йо чүвең иргин.

Оларны чүгө ынчаар адаан дээр силер?

Элчигеннер кургаг орукка-даа, хем кежир-даа чүък чүдүрерге, чалгаарааш, буруп алгырып туруп бээр чорааннар.

Бирээзи тургаш:

— Йа-аа! — деп алгырар.

А өскези:

— Йо-оо! — деп алгырар. Ынчангаш оларга ол аттарны кым-даа адап бербээн, боттары-ла ынчаар адаттынып алган хире.

Бир-ле катап кончуг изиг, дунааргай дүне Йа биле Йо чүък чүктеп чораан чүвең иргин. Олар чүгле чаңгыс бодал бодап, дүрген-не чоруп олурганнар: «Дүрген турлагга четсе, соок сугдан сагышка чедир ишсе, чаагай сигенден таптыг дайназа».

Ынчаар бодап чорда, шынап-ла, элчигеннерниң күзели чайгаар-ла бүдүп келген чүвең иргин. Бир ээтпекти эрткеш, олар төрээн кажаазын көрүп каап-тырлар. Ам чүү боор, элчигеннер дүрген-дүрген чырааладып-ла кааннар эвеспе.

Чыраалааш-чыраалааш, Йа биле Йо кажаазының иштинче киир чырааладып келгеннер иргин. Элчигеннерниң чүъгүн арай боорда дүжүрүп-түр. Орта саадаашкын болганы чугаажок. Чүге дээрге олар боттары буруулуг болган: дүрген-не туружун ээлексээш, девиржип турганнар.

Йа хосталып алгаш, дүвү далаш-биле маңнавышан сугга кээп, пактап-ла эгелээн. Пактаан-пактаан — сугну дөгerezин иже каапкан. А ол аразында Йо халып баргаш, сигенни дөгerezин чий каапкан.

Элдептиг-даа чүве болган дивес силер бе?! Оларның кайызының-даа күзели бүтпээн! Йа демги-ле хевээр оъттаксап туруп калган, а Йо демги-ле хевээр суг ижиксеп, суксап туруп калган.

Хугбайыраан-на чүве-дир ийин, чазый элчигеннер деңге үлежир деп чүвени бодаваан чүвең иргин.

Буруп — дедирленип; *дунааргай* — изиг; *ээтпек* — дугаланчак чер; *девирижи* — чаңгыс черге турбас, бурунгаар чүткүүр; *хугбайыраан* — аас-кежи чок, кээргенчиг.

Соок суг, чаагай сиген деп сөс каттыжышкыннарын бижээш, демдек аттарының уткаларын аас-биле тайылбырла.

1. Элчигеннер Йа, Йо деп атка канчаар чединген-дир? 2. Изиг, дунааргай дүне чүктүг элчигеннер кандыг бодалдыг чоруп олурганнар-дыр? 3. Йа чүъгүнден хосталып алгаш, дүвү далаш каяа маңнап четкенил? 4. А Йо каяа халып четкенил? 5. Оларның кайызының-даа күзели чүге бүтпээнил? 6. Тыва улустуң «Чарын эъдин чааскаан чивес» деп үлегер домааның утказын тайылбырла. Бо тоол кижилерни чүге өөредип турар-дыр?

Тоолду элчигеннерниң күзели бүде бээр кылдыр өскертип чогаат.

ЧОНУМ ЧААГАЙ ЁЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРЫ

К.Э. Кудажы

Таңды кежи

(«Таңды кежи» деп чечен чугаадан цзцндц)

Эртенги тайга ам-даа одунмаан. Дың дээр ымыраа чок. Куштар безин алгырышпас. Ол чарыкта караңгы эзимни көөрүмге, бир-ле байырланчыг чүүлдү манап чыткан ышкаш болду.

Чолдак-Кадай кырган-авам дүүрей хона берди:

— Дыңнадың бе? Шеттен туттун, оглум. Ол-дур, ол-дур. Өршээ, таңдым!

Шеттен туттунуп алгаш, тынар-тынмас тур мен. Шак ынчан Үш-Мөөрүкче углуг чиңге үн кускуннап үнгөш, Барык-Бажының ногаан эзимин дешпилдир чаңгыланып чоруй барды.

— Оран-таңдым өршээ-авыра — дигилээш, Көк-Кадай кырган-авам бадыткады: — Ол-дур. Эки дыңнаар.

Кырган-аваларым менден айтырдылар:

— Дыңнадың бе?

— Дыңнадым, дыңнадым.

— Аас-кежиктиг болур сен, оглум — деп, Чолдак-Кадай кырган-авам чугаалады

— Узун назылыг болур сен, оглум — деп, Көк-Кадай кырган-авам немеди.

Ам бодап чоруурумга, сыын үнү дыңнап чорааш, ындыг болганы ол бе, ийи кырган-авам дыка үр чурттааннар ийин.

Ийи кырган-авам шеттерден салдынмаан, кандыг-бир ыдыктыг сүзүглел кылган дег, ыт чок турлар. Сыыннар алгызының аразында чүрээмниң шапкыла-нырын безин дыңнап турдум. Чаагай чаңчыл ындыг чүве-дир, сыын үнүн өскөн-төрөөн черинге буттарын быжыг баскаш, ыяштан ыяк туттунуп алгаш, ыт чок шөлөөн дыңнаар.

Алдын хүн бакылап келгеш, чырык херелдерин ол чарыкта ногаан эзимнерже чажыпты. Уурук-сууруктап чоруй, сыыннар соксай берди.

— Таңды кежи ол-дур — деп, Чолдак-Кадай кырган-авам түңнеди.

— Таңды кежи — деп, Көк-Кадай кырган-авам ыяк шаалдалап кагды.

Бистиң бурунгуларывыс ындыг чарт угаанныг чорааннар-дыр.

Таңды кежи дээрге чүгле ижер-чири эвес, өскөн-төрөөн черинге кижиниң ынакшылы, сүзүглели, идегели дээрзин сөөлүндө билген мен.

Таңды кежи!

Шет — аныяк инелиг ыяш (шиви, пөш, дыт); *дешпилдир* [тэъшпилдир] — хөме ап; *шаалдалап кагды* — немеп кагды; *сүзүглел* — чүдүлге; *чарт* [чаърт] — бодамчалыг.

Ажылчын кыдыраажыңга «Таңды кежи дээрге чүгле ижер-чири эвес, өскөн-төрөөн черинге кижиниң ынакшылы, сүзүглели, идегели» деп домакты бижээш, канчаар билип турар сен, аас-биле чугаала.

1. Чечен чугаада болуушкун хүн дуртунуң кайы үезинде база каяа болуп турган-дыр? 2. Кырган-авашкылар чүгө тайгага келгеннерил? 3. Бичии оол сыын үнүн дыңнаан кижикандыг болур деп билип алган-дыр? 4. Чаңчыл ёзугаар сыын үнүн канчаар дыңнаар-дыр? 5. Сыыннарның үнү кажан ууруксууруктап чиде берген-дир? 6. Таңды кежи деп чүл? Бичии оол канчаар билип алган-дыр?

1) Номчаан чечен чугааңга чуруктан чуру; 2) Сыын кажан эдер ийик? Ооң-биле холбашкан чоннуң кандыг эскериглери барыл?

Сонуургактарга. Монгуш Кенин-Лопсан тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарының шинчилекчизи. Ол «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» (1994), «Традиционная культура тувинцев» (2006) деп номнарны чырыкче үндүргөн.

М. Кенин-Лопсан

Муңгашталган балыктар

Күзүн чүве ийин оң... Хемниң хүн бадар талазында Дуруг бар. Ооң сиртинде мадагар пөштерден диинээр дээш эртежиик туруп келдим...

Мен диинчилер четпээн Дуруг бажындыва чоруп каан мен. Хемни кежир ушкан узун дыт бар, ынаар баарындан ыраксындым. Кылама дошту кырлап кежип кагдым... Мугулдур черге кел чорумда, будум адаанда чүвелер шаараңнаар болду. Тура дүшкеш, топтап көрдүм: балыктар болгулаан. Ал-ла сагыжым сын бажында, ол хиреде доктаар ужурга таварышкан мен.

Дошка кыстыргаш, муңгашталган балыктарның турар чери таптыг-ла чалгыяк паш ишти хире оңгулчак болду. Бөргүм ужулгаш, караңнадыр чайгыладым. Балыктар тырыкыландыр маңнагылааш, дошка долгандыр бүзээлеткен черинге катап бөлдүнчү бердилер. Оларның өскээр баар оруу чогуни билип кааптым... Олар канчап өөрүнден чарылганнарыл? Хирезин бодаарымга, туразы улгаткаш, аскан болгу дег. Чок болза, ол-бо эриктер кезип тоянчылааш, дунчуга чедер болчаандан озалдаан хире.

Дунчулаан болгаш дошка кыстырган балыктар өлүрүп болбас деп аңчыларның чагыын сактып келгеш, одаамдыва халыдым. Балды, хууң эккелдим. Дошту хол кире бээр кылдыр оя шааптым. Муңгашталган балыктар мөгүдеп маңнашкаш, база катап сыңмарлажып туруп алдылар. Санаарымга, он сес болду. Кээргенчиг балыктар.

Кош-адыштап тургаш, ыяш хууңум орту киир суг кудуп алдым. Оон он сес балыкты дөгerezин холдааш, хууңумче киир каггылап алдым. Кыйыгны өрү дорттап чоктааш, Кызыл-Оска чедип келдим. Балык дунчулаар ээремниң чоок-кавызы бусту тынып чыдыр. Ынаар чоокшулаар болза, чуга дош бузулгаш, дүже берип болур. Дунчунуң чоогунда кыламага келгеш, топтап көөрүмге, кедергей улуг кадыргылар эң дүвүнде, байлаңнар эң кырында чыткылаар болду. Дошту буза шааптым — удумзураан балыктар хөлзей бергеш, база катап каътташтыр-каътташтыр салдай аарак чыскаалыптар болду.

Суглуг хууң иштинде балыктар дириинде-не дириг, арай муңгарааны-ла кончуг хире болгулады... Оюп алган дунчумче хууң долу балыктарымны чаңгыстап тургаш, дөгerezин салып киирипкен мен. Эң сөөлүнде бир кадыргыны дунчуже чаларадып киириптеримге,

хөөкүй амытан өөрүп четтиргенин-не илереткени ол боор оң, алдын-сарала чакпаларын хере чадыпкаш, ээремни бир долгандыр хииктелгеш, манап турган өөрүнүң аразынче кире берген.

Оймак — алаак; *мадагар пөш* — чоон улуг; *кылама дош* — кылаң; *мугулдур чер* — азыг, булуң, шенек; *дунчулаар* — чаңгыс черге бөлдүнчүп алгаш, кыштаар; *кош-адыштап* — ийи холун кожа тудуп алгаш; *чаларадып* — киир салыпкан.

Ачаңның дузазы-биле ийи чагыгдан улаштыр бижи. Аңчыларның чагыы: 1) Дунчулаан болгаш дошка кыстырган балыктар өлүрүп болбас;

2) ... ; 3)

1. Аңчылар күзүн бойдустуң кандыг өскерлиешкини болган соонда аңнаар-дыр? 2. Аңчының сагыжы сын бажында турза-даа, чүгө кылама доштуг хемге доктаар ужурга таварышканыл? 3. Ол аңчыларның кандыг чагыын сактып келгеш, дунчулаан балыктарны хостап алган-дыр? 4. Дунчуда балыктар канчаар чыдар-дыр? 5. Сөөлгү кадыргы хостакчызынга четтиргенин канчаар илереткен-дир? 6. Аңчының орнунга ёзу-чаңчыл билбес кижиге таварышкан болза, канчаар турганыл? 7. «Кижиге биле бойдус тудуш» деп бодалды канчаар билип тур сен? Кижиге бүрүзү амылыг база амы чок бойдуска кандыг дуза чедирип болурул?

Ажылчын кыдыраашка онаалганы күүсет.

Е. Танова

Артыш

Арыг агаар ораны боор
Арга-эзим аяңнарын
Ава бойдус арыг кылдыр
Артыжап каан, айдызап каан.
Шагдан тура чонувустуң
Сагып келген чаңчылы-дыр —
Аарыг-аржык, аза-буктан
Артыш-биле арыгланыр.

Авыралдыг үнүш —
Айдыс чыттыг артыш
Аарыг-аржык, хирден
Арыглаптар күштүг.

Бачыт-хайны ырадырда,
Багай дүштү чайладырда,
Артыжывыс кыпсып алгаш,
Артыжанып чалбарыыр бис.
Чаагай чытка шаптаттыргаш,
Сагыш-сеткил улам сергээр,
Сүзүглелин оскунмаза,
Сүлде кезээ бедик болур.

Авыралдыг үнүш —
Айдыс чыттыг артыш
Аарыг-аржык, хирден
Арыглаптар күштүг.

Авыралдыг — дузалыг; *бачыт-хай* — хай-халап, багай чүве; *сүзүглел* — чүдүлге; *сүлде* — хей-аъды.

Шүлүктү аянынг номчу.

Артыш, *айдыс* деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

1. Артыш деп үнүш дугайында чүнү билир сен? Ол кайда өзүп турарыл? **2.** Кижилер чүге артыш-биле арыгланырыл? Бо чаңчыл кайын келген-дир? **3.** Сээң өг-бүлөңде артыжаныр чаңчылды сагып турар бе? Кандыг таварылгада артыжанып турар силер?

«Артыш» деп шүлүктүң аялгазын өөренип алгаш, одурут аайы-биле «Ыраажы бөлүк» деп мөөрейден эртириңер.

Сонуургактарга. Чогаалчы Екатерина Танованың «Артыш» деп шүлүүнге ооң оглу композитор болгаш башкы Вячеслав Танов аялга бижээн.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. ЧАРАШ ЧАЙЫМ

Л. Чадамба

Каас үе

Бөлүк чокпак чодураалар
Мөңгүн дег ак аржыыл кеткен.
Шиник чаагай каас үе
Чиңгир ногаан чай-даа келген.
Чечек бүрү четчип үнгөш,
Черниц кыры хевистелген.
Ажыл-ишчи ары, куштар
Амданныг чем чыйы берген.
Шынаа, шөлдер делгемнерде
Колхозчулар сиген кескен.
Сыгыт хөөмей, хөглүг ырлар
Хостуг ишти алгай берген.

 Шиник — чараш, шевергин; *чиңгир* — чидиг, өңгүр; *колхозчулар* — көдээ ажыл-агыйга бүдүрүп кылыр чүүлүн дем-нештир каттыштырып алгаш, ажылдап турар кижилер.

 Шүлүктү аянныг номчу.

 Шиник, каас це, чиңгир ногаан чай деп сөс каттыжышкыннарын орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи;

 Шүлүктен диригжидилге аргазының чижээн ушта бижи.

 ? 1. Чайгы үени чүге каас деп турарыл? Ооң чаражын көргүзери-биле кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаан-дыр? 2. Чайгы үе чүгле чараш-каазы-биле онзагай-дыр бе? 3. Ыры, сыгыт хөөмей чүнү алгап турар-дыр? 4. Одурутларның эге үннери канчаар аяннажып турарыл?

 Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

С. Сюрюң-оол

Чодураа

Даңгаар эртен тура халааш,
Соңгам караан ажа кааптым.
Тарып алган чодураамның
Чоорган шывыын көрүп кагдым.

«Күжүм халас барбаан-дыр» деп,
Сагыжымда кончуг өөрдүм.
Хүнче көргөн чечектерин
Салаам-биле туткуладым.

Тааланчыг чаагай чыдын
Хөрек долдур киир тындым.
Хөнекке суг узуп ал-ла,
Дазылынче барып куттум.

 Шүлүктү аянныг номчу.

 Бажың даштынга олуртуп болур каттыг ыяштарның аттарын бижи.

 ? 1. Л. Чадамба биле С.Сюрюң-оолдун шүлүктеринде чечектелген чодурааны чүнүң-биле деңнеп турар-дыр? А сен чүге деңнеп болур сен? 2. Шүлүктүң маадыры чүге өөрүп турар-

дыр? Ону «бойдустуң камгалакчызы» деп болур бе? 3. «Хүн-че көргөн чечектерин» деп одуругда кандыг уран-чечен арга ажыглаттынган-дыр? 4. Шүлүктүң одуругларының эге үннери канчаар аяннажып турар-дыр?

Тарып алган чечээңге азы суггарып турар ыяжыңга ту-раскаадып, дөрт одуруглуг шүлүктен шенеп чогаат.

С. Сарыг-оол

Чайлагга

(«Эртинелиг» колхозта» деп чогаалдан үзүндү)

Даңгаар эртен чайлаг бүдүнгө оттуп келген. Инек-ти саап дооскаш, өшкүнү база чап-чаа-ла одарларже үндүрүп эгелээн.

Бедик доруг аъттыг, сүүр тейлиг оваадайлыг оол хамык инекти аалдың алдыы чарыында алаңгыыш-тыг, малдырганныг өзенни өрү ырлавышаан, кый-гырбышаан сүрүп үндү.

Кажаада хөй өшкүнү ажыдыптарга, аал коданы шыкта, дус төккөн дөңдө чапты берди. Бир талазында бичиижек шоодай хап, бир талазында дүүрге чүк-тээн, эрги куу шляпалыг, көк даалымба хөйлең, чүвүрлүг Хойтпак-оол ашак өшкүнү аалдан үндүр сүрүп эгеледи. Ооргазы мөгейтир кырый берген-даа болза, чиик, кашпагайы хат-салгын дег: даады-ла шошкуй аарак кылаштаар. Ооң кадында ол-ла өшкү-лери-биле үргүлчү хөглөп, эргеледип чугаалажып чо-руур:

— Ээй, кайнаар маңнаарың ол, тоянчым. Ам база хой баштаарың ол бе?

— Че-че, херлип-көстүп турбайн, шуужуп олу-руңар! Хырныңар сенмээн-дир бе? Ку-уг! Тпо-о!

— Ах, тенек кулугурларны! «Аа, мыйыстыг хире-зинде дөңгүр эжинге аштырып алды. Ам ооң-биле үскүлөшпө, шог хуна семирбезин билип ал!» — деп,

үскүлөшкөн ийи дузакты чаптап, сеткилиниң ханызындан хөглөп каттыргылады.

Ында бир чаа ак майгындан он хире-ле харлыг, шокар платъелиг, кызыл-даван уруг астып алган көк сумказын калбаңнадыр-ла Хойтпак ирейниң соондан халып чеде берди.

— О, Хенче! Бертен өшкүнү шала ончаладым, эки ончалаар сен шиве! — деп, Севеңмаа кажаадан бедиктенип алгаш, алгырды.

— Ч-а-а! — деп, Хенчези, ойнаан дуруяа дег, өрү кожаңгырлады халывышаан, бир эргилдир тырыкыланып кээп харыылады.

— Ол база кадарчы кижиге бе? — деп Севеңмаадан айтырдым.

— Ол кадарчы Хойтпак-оол ирейниң уруунуң уруудур. Кырган-ачазындан черле чыдып калбас кижиге.

— Сумказында астып алган чүзү ирги, кайгалдың?

— Өөренип чоруур ном кичээли-ле болгай. Ам үш класс дооскан, дөртчө шилчиир кижиге-дир.

— А, черле шору апарган, эр хей-дир!

 Сцүр тейлиг озаадайлыг — бөрттүг; *алаңгыыштыг* — алаак азы аргага өзер калбак бүрүлөрлиг, чоон сыптыг чечектиг үнүш (лилиялар бөлүү); *малдыргангыг* — мургулуг (ногаан-ак чечектерлиг бедик үнүш); *дцүрге* — тараар ок-биле адар боо; *даалымба* — хөвөңден кылган пөс; *хырныңар сен-мээн* (сенер) — иштинде чем ам-даа хайылбаан; *дузак* — ийи харлыг өшкү; *ончалаар* — шупту бар бе деп санап көөр.

 Роль аайы-биле аянныг номчуңар (автор, Хойтпак-оол ирей, Хенче, Севеңмаа).

 Хойтпак-оол ирейниң омур-хевириң ажилчин кыдыраа-жыңга ушта бижи. Ооң даштыкы омур-хевириң чуруп көргүзери-биле кайы чугаа кезээн хөй ажыглаан-дыр? Оларның адаан дыйлагар шыйыг-биле шый.

 1. С. Сарыг-оолдуң «Чайлагга» деп чогаалы ооң мурнунда номчааның кандыг чогаалды сагындырар-дыр? 2. Бо аалдың улуг-биче кижилери кажан оттуп келген-дир? 3. Аалдың инек-

терин кым сүрүп турар-дыр? Ооң дугайында чүнү билип алдың? 4. Аалдың өшкүлөрүн кым кадарып үнөр деп турар-дыр? Ону чүгө хат-салгын дег кашпагай деп турарыл? 5. Хойтпак-оол ирейниң дузалакчызы кым-дыр? Ооң дугайында чүнү билип алдың? 6. Хенче кырган-ачазынга дузалашпышаан, черге чүнү кылып чоруур хире-дир?

«Чайгы дыштанылга» деп кыска чогаадыгдан бижи: каяа эрттирер сен, ажыктыг чүнү кылып болур сен, эш-өөрүңге чүнү сүмелээр сен?

Сонуургактарга. Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол биле Олег Саган-оол «Ак-көк хем-нерниң кижилери» деп бир дугаар тыва уран-чечен кинонун киносценарийин бижээн.

Э. Кечил-оол

Солун чайым

Хүннүн изии дендеп келир,
Күзел хандыр эштип чунар,
Тараан тараа чалгып турар,
Дарый-дарый частай кааптар
Чогум ындыг кандыг үел?
Солун чайым ол-дур ийин.

Дендеп келир — күштелип келир; *күзел хандыр* — күзел-ин чедип; *дарый-дарый* — доп-дораан.

Шүлүктү аянын номчу.

1. Э. Кечил-оол шүлүктү кандыг арга ажыглап бижээндир? 2. Чай чүзү-биле солун үел? 3. Уруглар чайын дыштанып ойнаарындан аңгыда чүнү кылырыл?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

БИСТИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИВИС

Төлевилелдин темазы: «Мээң ынак чогаалчым».

Кылыр чүүлдер:

- «Литературлуг номчулгандан» ынак чогаалчыңның кандыг чогаалдарын номчудуң, тодарат.
- Ынак чогаалчыңның кандыг чогаалдарын бодуң номчудуң? Эштериңге сүмелээри-биле бир номун ап ал.
- Школа библиотекасында ынак чогаалчыңның кандыг номнары бар-дыр, тыпкаш, даңзызын тургус.
- Ынак чогаалчыңның бир номунуң дугайында кыска дыңнадыгдан белетке: ады, кажан үнген, чүнүң дугайында бижээн, кол маадыры кымыл, ол номдан кижичүнү билип ап болурул, эң солун чогаалы.
- Кыска дыңнадыңны презентация хевирлиг кылып ап болур сен. Болдунмас болза, номнуң бодун эштериңге көргүс, аңаа бир чуруктан чуруп ал.
- Ынак чогаалчыңның «Литературлуг номчулгада» бир чогаалыңга солун айтырыгдан чогааткаш, эштериңге сал. Кижичүрүзүнүң айтырыыңга кым эң хөй харыы бээрин демдеглээш, клазыңарда эң сагынгыр, угаанныг кижини тодарадыңар.
- Кижичүрүзү ынак чогаалчызының бир номун ээкээрге, класска ном делгелгезинден кылыңар.

Чогаалчылар дугайында медээлер

ТОКА Салчак Калбакхөрекович 1901 чылдың декабрь 15-те Каа-Хем кожууннуң Мергенге төрүттүнген. Чогаал ажылын 1931 чылда «Хөлечиктин чогулаңы» деп чогаалын парлатканы-биле эгелээн. Ол баштайгы шии чогаалдарының автору: «Херээжен» (1935), «Узун-Кара, Семис-Кара (1936)». Ооң «Кодуроол биле Биче-кыс» деп тоолун орус дылче очулдурган. «Араттың сөзү» деп романы делегейниң дыка хөй дылдарынче очулдуртунган. Салчак Тока 1929 чылдан 1973 чылга чедир Тываның удуртукчузу бооп ажылдап келген. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры (1971), Тываның улустуң чогаалчызы (1973).

САРЫГ-ООЛ Степан Агбанович (1908—1983). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

САГАН-ООЛ Олег Карламович (1913—1971). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ПЮРБЮ Сергей Бакизович (1913—1975). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ХӨВЕҢМЕЙ Байкара Дамчаевич (1915—1972). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ЧАДАМБА Леонид Борандаевич (1918—1987). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

СЮРЮҢ-ООЛ Салим Сазыгович (1924—1995). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

КЕНИН-ЛОПСАН Монгуш Борахович 1925 чылдың апрель 10-да Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергей сумузунуң Чаш-Талга төрүттүнген. Чогаалчы, очулдурукчу, этнолог, этнограф, төөгү эртемнериниң док-

тору. Бир дугаар шүлүү 1943 чылда чырыкче үнген. Ол уругларга «Бичии башкы» (1963) деп шүлүктөр номун база «Дээрниң көрүнчүү» деп чечен болгаш тоолчургу чугаалар номун (1974) бижээн. ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү (1968), Тываның улустуң чогаалчызы (1991).

СУВАКПИТ Олег Өдербеевич (1926—2002). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

КЮНЗЕГЕШ Юрий Шойдакович (1927—2000). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

КУДАЖЫ Кызыл-Эник Кыргысович (1929—2006). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ТАНОВА Екатерина Туктуз-ооловна (1930). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ОНДАР Чаң-оол Дозур-оолович (1931—1995). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

КЕЧИЛ-ООЛ Эжер-оол Дүлүшович (1934—2002). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ЧООДУ Кара-Күске Күнзекович (1936). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ОНДАР Каң-оол Ирикпеевич (1941—1989). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ШОЮН Александр Сан-оолович (1956). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

КОМБУ Сайлыкмаа Салчаковна 1960 чылдың декабрь 12-де Бай-Тайга кожууннун Бай-Тал суурунга төрүттүнген. Шүлүкчү, очулдурукчу, чогаал шинчилекчизи, дыл эртемнериниң кандидады. Ооң уругларга бижээн шүлүктери «Сайдаяк» деп ат-биле 1994 чылда чырыкче үнген. Тыва Республиканың база Россия Федерациязының чогаалчылар эвилелдериниң кежигүнү.

ТЮЛЮШ Кызыл-оол Тадар-оолович 1932 чылдың октябрь 19-та Улуг-Хем кожууннун Өвүр-Торгалыгга

төрүттүнгөн. Чогаал ажылын 1951 чылда эгелээн. «Соруктуг бригада» (1964), «Үнелиг эртин» (1967), «Сергеге шелдирипкен» (1970), «Бугага үстүрүпкен» (1986) деп номнары парлаттынган. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү. 1969 чылдың октябрь 12-де мөчээн.

КРЫЛОВ Иван Андреевич (1769—1844). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ПУШКИН Александр Сергеевич (1799—1837). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

ТОЛСТОЙ Лев Николаевич (1828-1910) — сураглыг орус чогаалчы, угаакчы. Ол бичии уругларга кайгамчыктыг чечен чугаалар, тоолдар база басняларны бижээн. Ооң «Уругларга чечен чугаалар» деп ному — бичии номчукчуларның ынак номнарының бирээзи. Бо номда «Булька», «Косточка», «Два товарища», «Филипок», «Пожарные собачки» дээш оондаа өске солун чечен чугаалары парлаттынган.

ПРИШВИН Михаил Михайлович (1873—1954). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

МАРШАК Самуил Яковлевич (1887—1964). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

СРЕБИЦКИЙ Георгий Алексеевич (1903—1964). Көр Литературлуг номчулга, 2 класс (2012)

БАРТО Агния Львовна (1906-1981) орус уруглар чогаалчызы, киносценарист. Ооң баштайгы «Китайчонок Ван Ли» база «Мишка-воришка» деп уругларга шүлүктери 1925 чылда парлаттынган. Уругларга бижээн чогаалдарының чыындылары «Стихи детям» (1949) база «За цветами в зимний лес» (1970) деп аттар-биле чырыкче үнгөн. Чогаалчының хөй санныг күрүне шаңналдарының аразында «Хүлүмзүрүг» ордени бар.

НОСОВ Николай Николаевич (1908—1976). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс.

Тывызыктарның харыылары

- 1) Ном, 3
- 2) Кургаг даш, 8
- 3) Салаалар болгаш дыргактар, 8
- 4) Кажык, 8
- 5) Шыдыраа, 8
- 6) Хой, бөрү, кускун, 8
- 7) Карак, 9
- 8) Артыш, шаанак, 9
- 9) Өреге, 9
- 10) Эжик, 9
- 11) Маска, балды, 9
- 12) Өрге, 9
- 13) Балды, 9
- 14) От, 9
- 15) Хар, 9
- 16) Кижиниң чажында үңгээри, кылаштап эгелээри, кыраанда даянгыштыг чорууру, 10
- 17) Баш: ийи карак, ийи кулак, думчуктуң ийи үдү, аас, 10
- 18) Чүрек, 10
- 19) Аптара, 10
- 20) Хана шагы, 10
- 21) Балды, 10
- 22) Паш, от, 10
- 23) Хөнек, 10
- 24) Илбек, бижек, 10
- 25) Игил, бызаанчы, 10
- 26) Хомус, дылы, 10
- 27) Баян, гармошка, 10

- 28) Сүт, 11
- 29) Чилиг соп чири, 11
- 30) Быштак, 11
- 31) Хүн, хар, 11
- 32) Челээш, 11
- 33) Туман, 11
- 34) Адыг, 11
- 35) Киженниг аът, 11
- 36) Моортай, 11
- 37) Торга, 12
- 38) Дээлдиген, 12
- 39) Ала-сааскан, 12
- Өске чоннарның тывызыктары:
- 40) Ай, 12
- 41) Кирбиктер, 12
- 42) Сылдыстар, 12
- 43) Хирээ, 12
- 44) Чигир, 12
- 45) Дүргек хендир, 12

ДОПЧУЗУ

Экии, Литературлуг номчулга!

Мөөрей «Угаанныглар, сагынгырлар»	3
Тыва черге йөрээл. <i>Е. Танова</i>	5

Улустун аас чогаалының биче хевирлери

Тывызыктар	8
Үлегер домактар	13
Оюн үдээн чугаалар. Салаалар-биле ойнаар оюн- нар: «Чыдыг кодан», «Алагатай»	15
Узун-тыныш	18

Өөренип өөрөн

Аккырмаа биле ийи. <i>С. Сюрюң-оол</i>	20
Бодалга бодааным. <i>Н. Носов</i>	23
Ийи 2. <i>Е. Танова</i>	26
Эдилелдин ээзинде. <i>Ч. Ондар</i>	29

Чылдың үелери. Тодуг-догаа күзүмейни

Күскү аргага. <i>О. Саган-оол</i>	31
Кайгамчыктыг картошкам. <i>Э. Кечил-оол</i>	33
Кыштын тыныжы. <i>Ч. Ондар</i>	34

Эки кылган ажыл — элөп-читпес алдар

Шартылаа биле кымыскаяк. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	36
Ажыл. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	38
Арзылаң биле пар. <i>О. Сувакпит</i>	39
Салаалар. <i>О. Сувакпит</i>	40

Хөктүг ужуралдар, солун болуушкуннар

Мыйыт. <i>К-Э. Кудажы</i>	43
Ууттунмас тоорук. <i>С. Сюрюң-оол</i>	47

Бойдустун чажыттары

Алдын шынаа. <i>М. Пришвин</i>	50
Чогум чүл ол, уруглар? <i>С. Комбу</i>	51
Хек. <i>С. Сюрюң-оол</i>	53
Кушкаштарның медээзи. <i>Г. Скребицкий</i>	55

Чылдың үелери. Аккыр харлыг кыжым

Кыш. <i>Б. Хөвөңмей</i>	57
Кыштың шүлүкчүзү. <i>М. Кенин-Лопсан</i>	59
Кыш. <i>А. Пушкин</i>	59
Харжыгаш. <i>М. Кенин-Лопсан</i>	60
Ак кодан. <i>Л. Толстой</i>	62
Соок-Ирей. <i>Л. Чадамба</i>	64

Бойдуска хумагалыг болуулу!

Өскүс аңгыр. <i>М. Кенин-Лопсан</i>	66
Хүрээлелди камгалаңар! <i>Ч. Кара-Күске</i>	68
Эмнеп алган. <i>О. Сувакпит</i>	69

Авторлуг тоолдар

Сагынгыр күске. <i>С. Пюрбю</i>	71
Угаанныг күске. <i>С. Маршак</i>	73
Кажар дииң. <i>С. Пюрбю</i>	77
Оптуг Чыккылаа. <i>С. Пюрбю</i>	78
Бодаган. <i>Т. Кызыл-оол</i>	80
Багай чаңчыл. <i>Т. Кызыл-оол</i>	82

Төрээн чуртум камгалакчылары

Шолалатканым. Э. Кечил-оол	85
Ийи алышкы. А. Барто	89
Бистиң телевилеливис. «Бистиң ачаларывыс (акыларывыс) — Ада-чуртувустуң камгалакчылары»	90

Улус аразындан ие караа чымчак

Ием холу. Б. Хөвөңмей	92
Ававыс чокта. С. Тока	93
Ава сөзүн дыңнаваaska. Э. Кечил-оол	96

Чылдың үелери. Хөглүг чазым

Онза үе. О. Саган-оол	99
Часкы тарылга. Л. Чадамба	100

Улустуң аас чогаалы. Тоолдар

Чыраа кулун	103
Хам Бөрү биле Шинчээчи Бөрү	106
Хараган бажында дүк	108

Бистиң бичии өңнүктеривис

Мени таныыр. К. Ондар	111
Сайдаяк. С. Комбу	112
Оол биле кушкаш. О. Саган-оол	113
Элик оглу. О. Саган-оол	115

Төөгү болгаш тоолчургу чугаалар

Дуза дилээн адыг. (Төөгү чугаа)	119
Аскыр Дагаа чүге даң бажында алгырар апарганыл? (Тоолчургу чугаа)	120
Дээлдиген үнү. (Тоолчургу чугаа)	121

Ойнаксанчыг оюннарым

Чылгылаар мен. Ч. Кара-Күске	123
Чуңгу. Ч. Кара-Күске	124
Таныжылга. А. Шоюң	126

Кижиг болуру чажындан

Шериг-оолдуң олчазы. С. Сюрюң-оол	128
Алышкылар. Ч. Кара-Күске	130
Чаан болгаш Моська. И. Крылов	132
Өшкү биле Бөрү. (Басня) Л. Толстой	134

Өске чоннарның аас чогаалы

Бят чок крокодил. (Кхмер тоол)	135
Ийи элчиген. (Кыргыс улустуң тоолу)	137

Чонум чаагай ёзу-чаңчылдары

Таңды кежи. К-Э. Кудажы	139
Муңгашталган балыктар. М. Кенин-Лопсан	141
Артыш. Е. Танова	143

Чылдың үелери. Чараш чайым

Каас үе. Л. Чадамба	145
Чодураа. С. Сюрюң-оол	146
Чайлагга. С. Сарыг-оол	147
Солун чайым. Э. Кечил-оол	149
Бистиң төлөвилеливис. «Мээн ынак чогаалчым» ...	150
Капсырылга	
Чогаалчылар дугайында медээлер	151

Учебное издание

КАРА-ООЛ Любовь Салчаковна

ЛИТЕРАТУРНОЕ ЧТЕНИЕ

3 класс

**Учебник
для общеобразовательных учреждений**

Издание второе

На тувинском языке

Редактор и техническая редакция *Л.А. Ооржак*

Иллюстрации художника *Н.К. Шалыка*

Обложка художника *М.Ч. Чооду*

Компьютерная верстка и дизайн *Л.Д. Донгак*

Корректор *В.Ш. Чамьян*

Подписано в печать 29.12. 2020. Формат 70х100 ¹/₁₆.

Бумага офсетная. Печать офсетная.

Гарнитура школьная. Физ. печ. л. 10,0. Уч.-изд. л. 9,02.

Тираж экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства
образования и науки Республики Тыва «Институт
развития национальной школы»,
667011, г Кызыл ул. Рабочая 2.

Отпечатано в ОАО ПИК «Офсет»,
660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.